

**O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI
XALIQ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**A`JINIYaZ atındag`ı NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI**

P.Xojalepesov, O.Torebaev, K.Qalenov

*Mikroekonomika ha`m makroekonomika pa`ninen
Geografiya ha`m ekonomikalıq bilim tiykarları qa`nuigeligi
talabalarına sessiya aralıq wazıypaların orınlaw ushın
oqıw-metodikalıq kompleks*

NO`KIS – 2009

Du`ziwshiler: O.Torebaev, P. Xojalepesov, K.Qalenov

Metodikaliq qollanba NMPI -nıń Arnawlı sırtqı bo`lim talabalarına arnalg`an bolıp, Tashkent qalası O`zbekstan Respublikası Joqarı ha`m Orta arnawlı bilim Wa`zirliǵı, Joqarı ha`m Orta arnawlı ka`sip-o`ner bilimlerin rawajlandırıw orayı ta`repinen 17- avgust 2004 jil tastıyqlang`an. Ekonomikalıq teoriya pa`ninen u`lgili oqıw bag`darlaması (bakalavr qa`nigelik da`rejesi ushın) tiykarında islep shıǵıldı.

Bul qollanbada ASB talabalarına oqıw jobag`a sa`ykes o`z betinshe bilimlerin jetilistiriw maqsetinde pa`n boyınsha Is bag`darlama, talabalardıń o`z betinshe bilimlerin bahalawda Jazba usılda tayarlanıwǵa usınılatug`ın Aralıq bahalaw sorawlar dizimi, tiykarg`ı tayanısh so`zler dizbegi, talabalardıń o`z betinshe alg`an bilimlerin anıqlaw ushın Test sorawlar dizbegi ha`m Ekonomikalıq teoriya pa`ninen qısqa lektsiya tekstleri berilgen.

Metodikaliq qollanba orta-arnawlı bilim beretug`ın kolledjlerde, mekteplerdin` 8-9 klasslarında Ekonomika bilim tiykarları pa`ninen sabaq bergende oqıtıwshılarg`a ja`rdemshi qural esabında paydalanıwǵa boladı.

JUWAPLI REDAKTOR:

K.M.Koshanov - A`jiniyaz atındag`ı No`kis Ma`mleketlik pedagogikalıq instituti filologiya ilimlerinin` kandidatu, professor.

PIKIR BILDIRIWSHILER:

1. Ubaydullaev K.– Berdax atındag`ı QMU ilimiy isler boyınsha prorektorı, e.i.d.

2. Abdullaev A. –Fizika – matematika fakul`tetinin` dotsenti, e.i.k.

MIKROEKONOMIKA HA`M MAKROEKONOMIKA

pa`ni boyınsha «Geografiya ha`m ekonomikalıq bilim tiykarları» qa`nigeligi boyınsha

ISSHI OQIW DA`STU`RI

Ulıwma	34 saat
Lektsiya	20 saat
Seminar	14 saat
O`z betinshe jumıs	26 saat

Isshi oqıw da`stu`ri 2-fevral 2004 jıl TDPU ta`repinen tastıyıqlang`an «Mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyot» fanidan namunaviy dastur (bakalavr yunalishi uchun) tiykarında du`zildi.

1. «Mikroekonomika ha`m makroekonomika» pa`ninin` maqseti ha`m wazıypaları

1.1 O`zbekstanda a`melge asırılıp atırg`an u`lken o`zgerisler jan`a ekonomikalıq ha`m siyasiy mu`na`sibetler sistemasın payda etiwge qaratılğ`an. Bul mu`na`sibetler ha`r bir insan ma`pine tikkeley tiyisli bolğ`anlıg`ı sebepli, xalıqtın` ayırım bo`liminde jan`a ekonomikalıq jag`daylardı tu`siniw, olardıń o`z-ara baylanıslı ekenin anıqlaw ku`sheymekte. Ha`zirgi waqıtta ekonomika tek g`ana tar ko`lemdegi qa`nigeler ushın g`ana emes, ba`lki bul tarawg`a tiyisli bolmag`an u`lken qızıg`ıwshılıq oyapaqta. Bunı son`g`ı waqıtlarda ekonomikalıq a`debiyatlarg`a bolğ`an talap keskin joqarılap barıwınan da biliw mu`mkin.

Pa`n bazar ekonomikasına o`tiw waqtın aydınlastırıwshı ilimiy ha`m oqıw usılı, basqalar qatarı ha`zirgi zaman ekonomikalıq teoriyası ha`m praktikası jetiskenlikleri menen tanısw imka`niyatın beredi.

1.2 Talabalarg`a qoyılatug`ın talaplar.

Mikroekonomika ha`m makroekonomika pa`ninen talabalar qoyılatug`ın to`mendegilerdi biliwleri za`ru`r:

- oqıw pa`ninin` ekonomikalıq pa`nler sistemasındag`ı ornı, onın` basqa pa`nler menen baylanısı boyınsha;
- pa`nnin` barlıq ulıwma ha`m regional bayanatlar haqqında anıq mag`lıwmatlarga tiykarlang`an bilim tu`sinikleri boyınsha;
- pa`nnin` tiykarğ`ı predmeti, izertlew metodları boyınsha;
- ekonomikag`a tiyisli ilimiy tu`sinikler, nızamlıqlar, olardıń muzmunı boyınsha;
- sabaqlıq, oqıw qollanbalar ha`m arnawlı a`debiyatlardan bilim iyelew protsesinde paydalana biliwler.

1.3 Bul pa`n ekonomikalıq pa`nler menen yag`nıy, Ekonomikalıq teoriya, Menedjment, Marketing ha`m ekonomikalıq ta`liymatlar tariyxı pa`ni menen tıg`ız baylanısta. Bul pa`ndi u`yreniw arqalı ekonomika makrostatistika ha`m anıq ekonomikalıq predmetlerdi jıynaqlastırg`an halda bir-birine baylanıslı ekenligin an`latadı. Ulıwma alg`anda mikroekonomika ha`m makroekonomika pa`ni ha`zirgi zaman ekonomikalıq pa`nler menen baylanısqa halda baylanıstı ken`eytirmekte.

1.4 Pa`nnin` oqıtılıwında qollanılatus`ın qurallar.

Makroekonomikalıq ha`m mikroekonomikalıq ko`rsetkishlerdi sa`wlelendiriwshi ha`r qıylı ko`rgizbeli qurallar.

Pa`nge tiyisli bolğ`an jan`a a`debiyatlar ha`m O`zbekstan Respublikası ha`m Qaraqalpaqstan Respublikası Ekonomika wa`zirliğı ta`repinen shıg`arılğ`an hu`jjetler ha`m tag`ı basqa.

2. Lektsiyalıq sabaqlar

№	Tema	Saatlar sani	Mazmunı	A`debiyatlar
1.	Kirisiw. Pa`nnin` mazmunı, maqseti ha`m ilim sıpatında payda bolıwı	2	Ja`miyettin` tutınıwının` sheksizligi. Ekonomikalıq resurslar, olardıń sheklengenligi. Mikroekonomikag`a kirispe. Makroekonomikag`a kirispe. Makroekonomikalıq teoriya ha`m siyasat. Makroekonomikalıq modeller. Nominal ha`m real o`lshemler. O`nimler, tabıs ha`m shıg`ınlardıń tiykarg`ı aynalıwı.	[1],[2],[3],[4],[5],[6],[7],[8],[9],[10],[11],[12],[13],[14],[15],[16],[17],[18],[19],[20],[21],[22]
2.	Talap ha`m usınıs toplamı	2	Talap tu`sinigi, talap nızamı. Usınıs tu`sinigi, usınıs nızamı. Baha ha`m bazar ten`salmaqlılıg`ı. Ba`sekeli bazardag`ı bahanın` kelip shıg`ıwında talap ha`m usınıs. Baha faktorları. Bahalıq emes faktorlar. Usınıs toplamı.	[14],[15],[16],[17],[18],[19],[20],[21],[22]
3.	Tutınıwdın` Keynslık funktsiyası. Amanat ha`m investitsiyalıq funktsiyalar	2	Amanat funktsiyası ha`m onın` ten`lemesi. Tutınıw funktsiyası ha`m onın` ten`lemesi. Ekonomikalıq amanat ha`m onın` tutınıwg`a ortasha shekli maslanıwshılıg`ı. Multirlikator, mul`tirlikatsiyanın` effekti. Protsentlik stavkag`a baylanıslı bolmag`an investitsiyalıq toplanmın` qıyısıq sızıgına ta`sir etiwshi faktorlar. Akselyator modeli. Investitsiyanın` tuwraqsızlıg`ı.	[1],[2],[3],[4],[5],[6],[7],[8],[9],[10],[11],[12],[13],[14],[15],[16],[17],[18],[19],[20],[21],[22]
4.	Makroekonomikalıq mashqalalar. Ekonomikalıq aktivliktin` uzaq mu`ddetli tendentsiyası. Ekonomikalıq o`siw	2	Mu`ta`jlik ha`m onın` tu`rleri. Mu`ta`jliktin` sheksizligi, o`sip barıw nızamı ha`m onı qanaatlandırıw jolları. O`ndiris protsesi, funktsiyası. O`ndiriske texnologiyanın` ta`siri. Globalıq masshtabtag`ı mashqalalardı sheshiwde xalıqaralıq birge islesiw. O`zbekstannın` ekologiyalıq mashqalaları ha`m onı sheshiw jolları. Ekonomikalıq tsikllar.	[1],[2],[3],[4],[5],[6],[7],[8],[9],[10],[11],[12],[13],[14],[15],[16],[17],[18],[19],[20],[21],[22]
5.	Miynet bazarı, jumıssızlıq	2	Miynet bazarının` o`zgesheligi. Friksion jumıssızlıq. Strukturalıq jumıssızlıq. Jumıssızlıq da`rejesi. Ba`ntlik da`rejesi boyınsha xalıqtın` kategoriyaları. Jumıssızlıqtın` ekonomikalıq uslamaları (Ouken nızamı).	[1],[2],[3],[4],[5],[6],[7],[8],[9],[10],[11],[12],[13],[14],[15],[16],[17],[18],[19],[20],[21],[22]

				[22]
6.	Tiykarg`ı makroekonomikalıq agregatları. Bas indikatorlar arasındag`ı o`z-ara baylanıs	2	Ja`miyetlik milliy o`nim (JMO`) ha`m onın` o`lshemi. Qayta (ekilemshi) esaplaw mashqalaları. JMO`di qa`rejetler boyınsha anıqlaw. JMO`di o`ndiris usılları boyınsha esaplaw. JMO`di tu`sirimler boyınsha esaplaw.	[1],[2],[3], [4],[5],[6], [7],[8],[9], [10],[11], [12], [13], [14],[15], [16],[17], [18],[19], [20],[21], [22]
7.	Milliy schetlar sistemasının` tiykarg`ı indikatorları arasındag`ı o`z-ara baylanıs	2	Milliy da`ramat. Personallıq da`ramat. Jeke bo`listiriletug`ın da`ramat. Makroekonomikalıq ten`leme. Jalpı ishki o`nim (JIO`) ha`m ekonomikalıq jag`day. Jalpı ishki o`nim ha`m baha da`rejesi.	[1],[2],[3], [4],[5],[6], [7],[8],[9], [10],[11], [12], [13], [14],[15], [16],[17], [18],[19], [20],[21], [22]
8.	Inflyatsiya	2	Inflyatsiyanı o`lshew. Inflyatsiyanın` kelip shıg`ıw sebepleri. Inflyatsiyanın` tu`rleri ha`m ag`ıbeti.	[1],[2],[3], [4],[5],[6], [7],[8],[9], [10],[11], [12], [13], [14],[15], [16],[17], [18],[19], [20],[21], [22]
9.	O`tiw da`wiri ekonomikasındag`ı makroekonomikalıq siyasat	2	Fiksal siyasatının` ma`nisi. Monetar siyasat. Ashıq bazardag`ı operatsiyalar. Esap stavkasının` siyasati. Valyuta kursı tarawdag`ı turaqlastırıw siyasati.	[1],[2],[3], [4],[5],[6], [7],[8],[9], [10],[11], [12], [13], [14],[15], [16],[17], [18],[19], [20],[21], [22]
10.	Firmalar ha`m olardıń bazar ekonomikasındag`ı roli	2	Firmanın` ma`nisi ha`m olardıń tipleri. Talapkershilikte firmalardıń roli. Jeke ta`rtipte talapkershilik. Firma is ha`reketinin` maqseti.	[1],[2],[3], [4],[5],[6], [7],[8],[9], [10],[11], [12], [13], [14],[15], [16],[17], [18],[19], [20],[21], [22]
	JA`MI:	20		

4. Seminar sabaqlar

№	Tema	Saat samı	Mazmunı	A`debiyatlar
1	Talap ha`m usınıs toplanı	2	Ba`sekeli bazar bahasını` kelip shıg`ıwında talap ha`m usınıs. Ba`sekeli bazardıń talap ha`m usınıs o`zgerisiniń baha ha`m bahalıq emes faktorları. Ten`salmaqlılıq bahası. Ba`seke bazarındağ`ı tovarlardıń artıqmashlıg`ı ha`m jetispewshiligi. Talap ha`m usınıstıń o`zgerisiniń faktorları.	[1],[2],[3],[4],[5],[6],[7],[8],[9],[10],[11],[12],[13],[14],[15],[16],[17],[18],[19],[20],[21],[22]
2	Tutınıwdıń Keyneslik funktsiyası	2	Amanat funktsiyasınıń ten`lemesi. Tutınıw funktsiyasınıń ten`lemesi. Investitsiyalıq talap funktsiyası. Akselyator modeli. Investitsiyanıń turaqsızlıg`ı	[1],[2],[3],[4],[5],[6],[7],[8],[9],[10],[11],[12],[13],[14],[15],[16],[17],[18],[19],[20],[21],[22]
3	Texnologiya ha`m o`ndiris protsesiniń qa`rejetleri	2	Ilimiy- texnikalıq progress ha`m ilimiy- texnikalıq potensial. Miynet predmetlerine ta`sir etiwshi ko`rsetkishler. O`ndiris protsessi. O`ndiris funktsiyaları. O`ndirislik qa`rejetlerdin` ma`nisi ha`m strukturası. Qa`rejetler ha`m olardıń talapkershilik is ha`reketi ushın a`hmiyeti. Payda, onıń strukturası ha`m formaları.	[1],[2],[3],[4],[5],[6],[7],[8],[9],[10],[11],[12],[13],[14],[15],[16],[17],[18],[19],[20],[21],[22]
4	Miynet bazarı	2	Miynet bazarınıń segmentleri. Jumısshı ku`shiniń strukturası. Jumıssızlıq. Miynet bazarın ma`mleketlik retlestiriw, onıń O`zbekstandag`ı o`zgeshelikleri. Miynet haqı, miynet bahası.	[1],[2],[3],[4],[5],[6],[7],[8],[9],[10],[11],[12],[13],[14],[15],[16],[17],[18],[19],[20],[21],[22]
5	Makroekonomika lıq bas indifikator arasındag`ı o`z-ara baylanıs.	2	Makroekonomikalıq ko`rsetkishlerdin` roli. Jalpı milliy o`nim. Renta to`lewler, protsent, mu`lken daramat, payda. Jalpı ishki o`nim. Jalpı ishki o`nimnin` esaplaw usılları.	[1],[2],[3],[4],[5],[6],[7],[8],[9],[10],[11],[12],[13],[14],[15],[16],[17],[18],[19],[20],[21],[22]

6	Milliy schetlar sistemasının` indikatorları arasındag`ı o`z-ara baylanıs.	2	Milliy daramat, personallıq daramtlardı esaplaw usılları. Daramat ha`m onı esaplaw usılları. Daramat ha`m tutınıw ortasındag`ı o`z-ara baylanıs. Sem`yalıq byudjet tu`sinigi	[1],[2],[3],[4],[5],[6],[7],[8],[9],[10],[11],[12],[13],[14],[15],[16],[17],[18],[19],[20],[21],[22]
7	Inflyatsiya Firmalar ha`m olardıń bazar ekonomikasındag`ı roli.	2	Inflyatsiya tu`sinigi. Inflyatsiya sebepleri. Inflyatsiya aqıbetleri. Firma tu`sinigi ha`m onın` Esap Balans formulası. Aktivler. To`leniwi kerek bolg`an summalar. Balans esabatı, passivler. Girew qatları. Firmanın` a`piwayı modeli.	[1],[2],[3],[4],[5],[6],[7],[8],[9],[10],[11],[12],[13],[14],[15],[16],[17],[18],[19],[20],[21],[22]
JA`MI:		14		

Mikroekonomika ha`m makroekonomika pa`ni boyınsha 2 - kurs Geografiya ha`m eekonomikalıq bilim tiykarları qa`nigeligi toparı talabalarının` «O`z betinshe jumıs» bilimlerin bahalaw jobası

O`z betinshe jumıs №1

Pa`nnin` mazmunı, maqseti ha`m ilim sıpatında payda bolıwı - 2 saat

№	Temalar	Bahalaw ball
1	Makroekonomika teoriyası ha`m makroekonomikalıq siyasat.	0,5
2	Makroekonomikalıq modeller	0,5
3	Nominal ha`m real o`lshemler	0,5
4	O`nimler, tabıs ha`m shıg`ınlardıń tiykarı aynalıwı	0,5

O`z betinshe jumıslar №2

Talap ha`m usınıs toplamı - 2 saat

№	Temalar	Bahalaw ball
1	Talap nızamı. Talap toplamı.	0,5
2	Usınıs toplamı. Usınıs nızamı	0,5
3	Bazarda ten`salmaqlı baha ha`m onın` o`zgeriwshen`ligi	0,5
4	Baha ha`m bahalıq emes faktorlar	0,5

O`z betinshe jumıslar №3

Tutınıwdın` Keynslik funktsiyası - 2 saat

№	Temalar	Bahalaw ball
1	Keyns teoriyası ha`m onın` ekonomikalıq mazmunı	0,5
2	Tutınıw, aqırğ`ı tutınıw, aralıq tutınıw	0,5
3	EEkonomikalıq amanat, ortasha ha`m shekli maslasıwshılıq	0,5
4	Amanat funktsiyası	0,5

O`z betinshe jumislar №4
Investitsiyaliq talap funktsiyasi - 2 saat

№	Temalar	Bahalaw ball
1	Investitsiya	0,5
2	Investitsiyanin` aniqlawshı faktorları	0,5
3	Mul`tifikator, mul`tifikatsiyanin` eeffekti	0,5
4	Akselyator modeli	0,5

O`z betinshe jumislar №5
Ekonomikalıq siyasatı a`melge asırıw mashqalaları - 2 saat

№	Temalar	Bahalaw ball
1	Ekonomikalıq siyasatı a`melge asırıwdag`ı waqıtsha laglar	0,5
2	Siyasiy biznes tsikl	0,5
3	Pul-kredit siyasatının` mu`mkin bolg`an qatan` kursları	0,5
4	Byudjet-salıq siyasatının` mu`mkin bolg`an kursları	0,5

O`z betinshe jumislar №6
Miyнет bazarı. Jumıssızlıq - 2 saat

№	Temalar	Bahalaw ball
1	Jumıssızlıqtın` tiykarg`ı tu`rleri	0,5
2	Miyнет bazarının` payda bolıw sebepleri	0,5
3	Ba`ntlik boyınsha xalıqtın` kategoriyaları. Jumıssızlıq da`rejesi	0,5
4	Jumıssızlıqtın` ekonomikalıq uslamaları. Ouken nızamı	0,5

O`z betinshe jumislar №7
Bas indikatorlar arasındag`ı o`z-ara baylanıslar - 2 saat

№	Temalar	Bahalaw ball
1	Ja`miyetlik milliy o`nim(JMO`) ha`m onn` o`lshemleri	0,5
2	Ekilimshi esaplawlar mashqalaları	0,5
3	Ja`miyetlik milliy o`nimdi tu`sirimler boyınsha esaplaw	0,5
4	Ja`miyetlik milliy o`nimdi qa`rejetler boyınsha esaplaw	0,5

O`z betinshe jumislar №8
Milliy schetlar sistemasının` tiykarg`ı indikatorları arasındag`ı
o`z-ara baylanıs - 2 saat

№	Temalar	Bahalaw ball
1	Milliy ekonomika tu`sinigi.	0,5
2	O`zbekstanda milliy ekonomikanın` qa`liplesiw o`zgeshelikleri	0,5
3	Ma`mlekettin` xalıq xojalıg`ı	0,5
4	Ja`miyetlik milliy o`nim ha`m onn` quram bo`lekleri	0,5

O`z betinshe jumislar №9
Inflyatsiya - 2 saat

№	Temalar	Bahalaw ball
1	Inflyatsiya tu`sinigi ha`m onı o`lshew	0,5
2	Inflyatsiyanın` sebepleri	0,5
3	Inflyatsiyanın` tu`rleri	0,5
4	Inflyatsiyanın` aqıbetleri	0,5

O`z betinshe jumislar №10

O`tiw da`wiri ekonomikasındag`ı makroekonomikalıq siyasat - 4 saat

№	Temalar	Bahalaw ball
1	Fiskal siyasatın`n ma`nisi	0,4
2	Monetar siyasatı	0,4
3	Ashıq bazardag`ı operatsiyalar	0,4
4	Esap stavkası siyasatı	0,4
5	Valyuta kursı tarawındag`ı turaqlastırıw siyasatı	0,4

O`z betinshe jumislar №11

Firmalar ha`m onın` bazar ekonomikasındag`ı roli - 4 saat

№	Temalar	Bahalaw ball
1	Biznes ha`m isbilermenliktin` ulıwmalıq ta`repleri ha`m ayırmashılıqları	0,4
2	Agrar qatnasıqlar ha`m olardıń bazar ekonomikasındag`ı o`zgeshelikleri.	0,4
3	Jer rentası tu`sinigi	0,4
4	Agrobiznes ha`m onın` tu`rleri	0,4
5	Menedjment ha`m marketing tu`sinikleri	0,4

MIKROEKONOMIKA HA`M MAKROEKONOMIKA PA`NINEN TALABALAR USHIN QISQA LEKTSIYA TEKSTI

TEMA: PA`NNIN` MAZMUNI, MAQSETI HA`M ILIM SIPATINDA PAYDA BOLIWI

Joba:

1. Mikroekonomikalıq ilim sıpatında payda bolıwı.
2. Makroekonomika teoriyası ha`m makroekonomikalıq siyasat.
3. Makroekonomikalıq modeller.
4. Nominal ha`m real o`lshemler.
5. O`nimler, tabıs ha`m shıg`ınlardıń tiykarg`ı aynalıwı.

1. Mikroekonomikalıq ilim sıpatında payda bolıwı

1929–jılı fond birjasında bolg`an burılıs ha`m onnan kelip shıqqan depressiya makroekonomikalıq ilim ha`m makroekonomikalıq siyasatqa baslama saldı. Eger mikroekonomika jeke bazar, jeke xojalıq birlikleri– firma ha`m u`y xojalıqların u`yretetug`ın bolsa, makroekonomika – ekonomika haqqında bir pu`tin ilim. Mikroda`rejedegi firma ha`m u`y xojalıqları, olardıń qoyg`an maqsetlerinen ha`m belgilengen sheklewler, ko`z-qaraslardan kelip shıg`ıp optimal` sheshimler qabıllaydı. U`y - xojalıqları paydalılıq, al firmalar bolsa payda alıw maksimizatsiyasınan kelip shıg`adı. Mikroekonomikada makroekonomikag`a tiykar salınadı, keyin ekonomikanı u`yrene otırıp mikroagentlerdin` xarakterin esapqa alıw za`ru`r.

O`ndiris faktorları ka`rxanalardag`ı tovar ha`m xızmetlerde aylang`an waqtında da`slep u`y xojalıg`ına beriledi ha`m makroekonomikalıq aynalısta makroda`reje analogiyası boyınsha tiykarg`ı sorawlar sheshiledi:

- ne islep shıg`arıw;
- qalay islep shıg`arıw;
- o`ndiris na`tiyjesin qalay bo`listiriw.

Bul sorawlardın` sheshiliwi ekonomikanın` retlestiriw tu`rine qaray ha`r qıylı boladı. Ekonomikanı retlestiriwdin` to`mendegi **3** usılın atap ko`rsetiwge boladı:

- oraylastırılğ`an jobalastırıw;
- bazardıń o`zin-o`zi retlestiriwi. Bunda islep shıg`arıw bazardı retlestiretug`ın waqıttag`ı xojalıq xızmetinin` basqarıw tu`ri tu`siniledi;
- ma`mleketlik janapay retlestiriw menen bazardıń o`zin-o`zi retlestiriliwi sa`ykes keliwi.

Birinshi usıl oraylastırılğ`an jobalastırıw da`wirinde barlıq za`ru`rli mashqalalar oraylastırılğ`an ta`rtipte sheshiledi. Ekinshi usıl retlestiriwdin` «**Taza bazar**» ha`m erkin tovar islep shıg`arıwshılardıń bazar qatnasıqlarının` bar ekenligin ko`rsetedi. «Taza bazar» termini ha`r bir o`ndiriwshinin` bazar qatnasıqlarına jeke o`zinin` tawekelshiligi ha`m qa`wipi menen shıg`ıwın bildiredi. Bunday ma`mleket ta`sirisiz bolıp, o`tken taza bazar qatnasıqları XIX -a`sirdin` aqırı XX – a`sirdin` baslarında ko`ringen edi. O`ndiris qatnasıqlarının` qıyınlasıwı ma`mleketlik retlestiriwdin` ob`ektiv za`ru`rligin keltirip shıg`aradı. **30** – jıllardıń aqırında ekonomikalıq krizis pu`tkil kapitalistik sistemanı qamtıp alg`an waqıtta bul ma`mleketler basshıları antikrizis jasın izlep tabıwg`a ma`jbu`r boldı. Usı waqıttan baslap ekonomikanı retlestiriwdin` u`shinshi usılı paydalanıla baslandı. **Ma`mleketlik retlestiriw teoriyasının` tiykarın salıwshı anglichan ekonomisti Keyns boldı.** O`tiw ekonomikası ma`mleketleri retlestiriw da`wirinde bazardıń o`zin-o`zi basqarıwına sa`ykes ma`mleketlik janapay retlestiriwdi de paydalanadı.

2. Makroekonomika teoryasy ha'm makroekonomikalıq siyasat

Zamanago'y makroekonomikalıq teoriya makroekonomikalıq siyasattı keltirip shıg'arıw ushın za'ru'rli instrumentariyge iye.

Makroekonomikalıq siyasat – bul bir pu'tin ekonomikag'a ma'mleketin ta'sir etiwı. Makroekonomikalıq siyasat turaqlı xarakterge iye boladı. Bul:

- ekonomikalıq o'siwdin qabıllaw mu'mkinshiligi bolg'an templerin uslap turıw;
- ba'ntliktin joqarg'ı da'rejesi ha'm inflyatsiyanın to'men tempin, bahalardıń turaqlılıg'ın uslap turıw. Bul maqsetler o'z-ara baylanısta bolıp tabıladı.

Makroekonomikalıq siyasattın bag'darları:

a) **Byudjet – salıq siyasatı (Fiscal Policy)** – bul ma'mleket ta'repinen salıq salıw ha'm ma'mleketlik shıg'ınlar tarawında a'melge asırılatusın siyasat. Keyns mektebinin wa'killeri ba'ntlik ha'm inflyatsiya da'rejesine ta'sir etiwshi talap toplamının o'zgeriwine fiskal siyasatı ta'sir etedi dep esaplaydı. Usınis teoryası mektebinin wa'killeri bolsa fiskal siyasatın usınis toplamına ta'sir etetug'ın ayıp o'tti. Bul mektep o'zlerin XX – a'sirdin 70 – shi jıllarında elge tanıtqan edi.

b) **Pul- kredit siyasatı (Monetary Policy)** – bul Oraylıq bank ta'repinen (AQSh –ta Federal Rezerv sisteması FED) protsentlik stavka, kredit resursları ha'm pul usınısı tarawında a'melge asırılatusın siyasat. Bul usınis toplamı ha'm talap toplamına da o'z ta'sirin tiyigizedi. Monetar siyasat shet elde **70-80** jıllarda bir qansha belgili boldı.

v) **Da'ramatlar tarawında ma'mleket siyasatı**, bahalar ha'm miynet haqı u'stinen qadag'alaw sıpatında a'melge asırıladı.

g) **Sırtqı sawda ha'm valyuta kursı tarawında ma'mleket siyasatı (Exchange Rate Policy? Trade Policy)** resurslardı, sonın ishinde kapitaldı alıp keliw ha'm sırtqa shıg'arıw, ja'ne de qoyılğ'an bajxana kvotaları, poshlinaları, tarifleri esabınan tovarlardı alıp keliw ha'm shıg'arıw u'stinen qadag'alaw siyasatı bolıp tabıladı.

Biz makroekonomikalıq siyasatı sorawlarına keyinirek tolıq ha'm anıq juwap beremiz. Bunda biz **Keyns mektebi** ha'm klassikalıq mekteplerdin makroekonomikalıq siyasattı tariplerinin tiyarg'ı ayırmashılıqların ayıp o'temiz.

Keynsli ha'm klassikalıq jaqınlasıwdın (podxod) tiyarg'ı ayırmashılıqları kelesiler:

a) Keynstin ulıwma teoryasının tiykarı onın ekonomikanın rawajlanıwı ushın ma'mleketin aralasıwın za'ru'r dep ko'rsetiwinde edi, onın pikirinshe olar o'zine qoyıp berilgen ekonomikalıq sistema qoyılğ'an stabilizatorlar ja'rdeminde a'ste-aqırın, turaqlı emes ekonomikanı ishley(vnutrenniy) retlestiriw mu'mkinshilikke iye. **Adam Smitten** baslap, klassikalıq mektep wa'killeri makroekonomikalıq siyasat passiv bolıw kerek dep esaplaydı, sebebi ekono-mikanın o'zinin ishki tuwraqlastırwshıları, yag'nıy baha, miynet haqı, protsent stavkaları bar. Sonlıqtan bazar mexanizimi hesh qanday ma'mleket yamasa Oraylıq bank ta'sirisiz ekonomikadag'ı ten salmaqlılıg'ın uslap tura aladı. Olardın pikirinshe, ma'mleketin aralasıwı mu'mkinshiligi az ha'm usı makroekonomikalıq tuwraqsızlıqtın sebebi de ma'mleketin aralasıwı bolıp esaplanadı.

b) Keyns mektebi makroekonomikalıq turaqlılıq protsesinde bir qansha effektiv qural sıpatında salıq-byudjet siyasatın qaraydı, solay eken:

- salıqlar, investitsiya ha'm tutıwıg'a effektiv ta'sir ko'rsetedi;
- ma'mleketlik shıg'ınlar talap toplamına ha'm mul'tiplikativ effekt esabı menen tutıw shıg'ınlarına tikkeley ta'sir ko'rsetedi. Biraqta, keynsshiler pul-kredit siyasatın byudjet-salıq siyasatına salıstırg'anda ekinshi da'rejeli dep esaplasa da, onın paydalanıw mu'mkinshiliklerinen bas tartpaydı, solay bolsa da, protsent stavkası ha'm investitsiya arqalı beriletug'ın mexanizimi ju'da quramalı.

Klassikalıq model monetar siyasatın effektiv dep boljaydı, sebebi pul massasının o'zgerisi talap toplamına JMO(VNP) –ge tikkeley ta'sir ko'rsetedi.

Fiskal siyasatı inflyatsiyanın ku'sheyiwine, yag'nıy puldin ag'ıp shıg'ıwına jol qoyadı.

s) Keyns modelinde tiyarg'ı makroekonomikalıq an'latpa to'mendegi makroekonomikalıq tenleme esaplanadı, sebebi bunda shıg'ın ha'm da'ramatlardıń makro da'rejesindegi tenligi ko'rsetiledi:

$$Y = C + I + G + X_n \quad (1)$$

Bul jerde:

Y – JMO`-nin` nominal ma`nisi;

C - tutıwıdıq ma`nisi;

G - ma`mleketlik satıp alıwlar;

X_n – basqa du`n`ya shıg`ımları.

Klassikalıq model` ushın monetar ten`leme tu`rindegi tiykarg`ı ten`leme to`mendegi esaplanadı:

$$M * V = P * Y \quad (2)$$

Bunda: $M * V$ - satıp alıwshılardıń ulıwma shıg`ımları;

$P * Y$ - satıwshılardıń ulıwma daramatları.

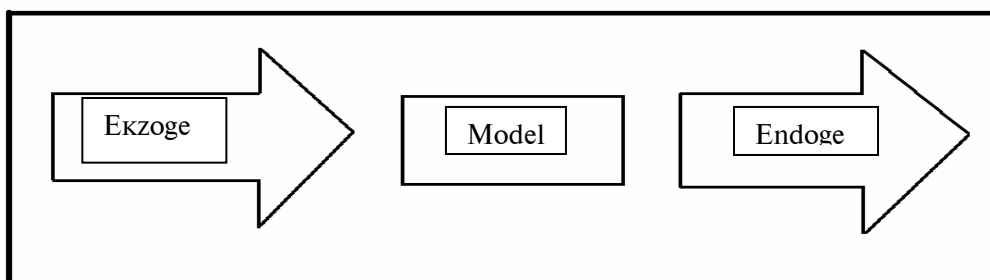
3. Makroekonomikalıq modeller

Makroekonomikalıq teoriya, ekonomikalıq sha`rt-sha`rayatlardı ten`sizlik ha`m grafikler tu`rinde agrerikalıq o`zgeriwshilerdin` o`z-ara qatnasların ko`rsetiw maqsetinde modeller qollanıladı. «**Aggerikalıq**» so`zi inglis so`zinen (Aggregate) alınıp, «**ulwmalıq**» degen ma`nisti an`latadı. Modelde ekzogen ha`m endogen o`zgeriwshiler qatnasadı.

**Ekzogen o`zgeriwshiler** – bul modelge aldın-ala kiritiliwshi ha`m modeldin` sheshiminen biyg`a rez o`zgeriwshiler bolıp tabıladı.

**Endogen o`zgeriwshiler** – bul model ishinde qa`liplesiwshi ha`m model sheshimi protsesinde qatnasıwshi o`zgeriwshiler bolıp tabıladı.

Makroekonomikalıq modeldin` sxemalıq ko`rinisi to`mendegishe beriledi.

1 – Su`wret. Mikroekonomikalıq modeldin` sxemalıq ko`rinisi

Sxemada ko`rsetilgendey makroekonomikalıq model bir waqıtta bir neshshe ekzogen o`zgeriwshilerdin` o`zgeriwi, o`zgeriwshilerdin` de o`zgeriwine alıp keliwin ko`rsetpekte. Bug`an mısıl retinde Xıks modelinde salıqlardıń o`zgeriwi o`z gezeginde ma`mleketlik shıg`ımlardıń, protsent stavka mug`darlarınin` ha`mde jalpı ma`mleketlik o`nim mug`darınıń da o`zgeriwine alıp keledi. Ekonomikalıq o`siw modellerinde JMO` (VNP) (Y_t) o`zgeriwshisi ilimiy–texnikalıq progres (NTP) menen baylanıslı o`ndiris funksiyasınıń jalpı faktorları retinde NTP (A_t), miynet o`nimdarlıg`ı (N_t), kapital (K_t) kelesi model tu`rinde jazıladı.

$$Y_t = F(A_t, N_t, K_t), \text{ bunda } t - \text{waqıt.}$$

Makroekonomikalıq modellerdin` qollanılıwı ha`r qıylı makroekonomikalıq siyasat qurallarınan` birgelikli tu`rde qollanıp, ta`sirin arttırıwdan ibarat.

4. Nominal ha`m real o`lshemler

Ko`pshilik makroekonomikalıq agregatlar (protsent stavka, **JMO`**, valyuta almasıruw kursı) nominal ha`m real o`lshemlerge iye.

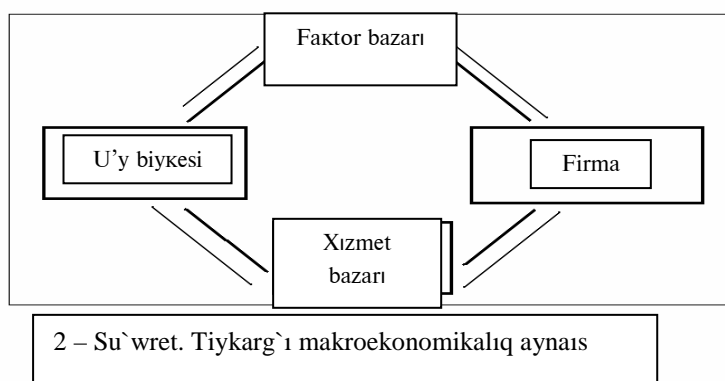
**Nominal o`lshemler**- hu`kim su`rip turg`an jıldın` bahalarında esaplanadı.

**Real o`lshemler**- inflyatsiya tempin tuwrılang`an nominal o`lshemler bolıp tabıladı.

5. O`nimler, tabıs ha`m shıg`ınlardıń tiykarg`ı aynalıwı

A`piwayılastırılğ`an formasında bul model o`z ishine eki tiykarg`ı ekonomikalıq ha`reketshen`lik – **u`y biyeklik** ha`m **firmalar**, ja`ne de eki tiykarg`ı **bazar** – **o`nim ha`m xızmetkerler bazarı** menen **faktorlar bazarı** orın aladı.

Zamanagoy ekonomikada, aynalıw modelinde ma`mleketlik sektor, bankler, sırt el ma`mleketleri ha`m tag`ı basqa quramalı sub`ektler orın aladı. To`mendegi su`wrette ko`rinip turg`anday ekonomika jabıq sistema bolıp, bir ekonomikalıq agentlerdin` da`ramatı basqa ekonomikalıq ob`ektlerdin` shıg`ımı bolıp tabıladı.

Firmalar u`y-biykelerinen o`ndiris faktorların satıp alıp olarg`a o`nim ha`m xızmetlerdi satadı. Firmalardıń shıg`ınları, u`y-biykelerinin` daramat ag`ımı bolıp, bul daramatı olar is haqı ag`ımı, arenda to`lemleri, protsent stavkası, payda ha`m o`ndiris resursların satıw arqalı tabadı. «**Payda**» ha`m «**Shıg`ım**», «**Shiyki zat – o`nim**» aynalıwları bir waqıttın` o`zinde ha`r qıylı bag`ıtta iske asırıladı, jabıq ekonomika ushın ma`mleketin` aralasıwıwız o`ndiris mug`darınan` pul menen ko`rsetkendegi mug`darı, u`y-biykelerinin` ulıwma mug`darına ten` boladı.

Jabıq ekonomika – bul sırt eller menen sawda-satıq qılmaytuğ`ın sawda tu`ri.

Ashıq ekonomika – bul xalıq aralıq sawdada qatnasıwshı ekonomika.

Ekspport – bul sırt ellerge satılğ`an o`nim ha`m xızmetlerdin` mug`darı.

Import – bul jeke puqaralardıń, ma`mleketin`, firmalardıń basqa mekemelerde islep shıg`arılğ`an o`nim ha`m xızmetlerdin` satıp alg`anlıg`ınan` jalpı mug`darı.

TEMA: TALAP HA`M USINIS TOPLAMI

Joba:

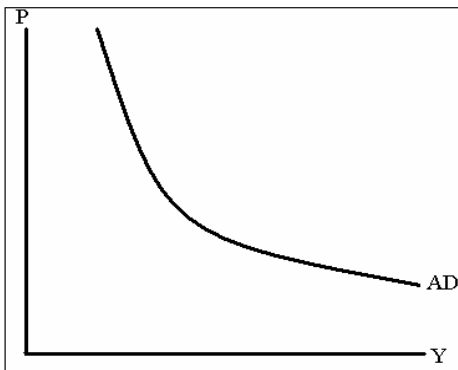
1. Talap toplami
2. Baha faktorlari
3. Bahaliq emes faktorlar
4. Usinis toplami

1. Talap toplami

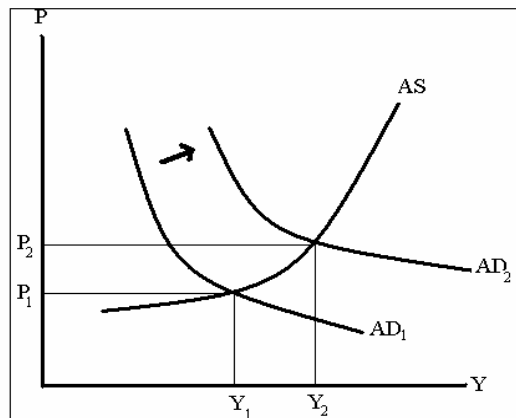
Mikroekonomikada talap ha`m usinis qiyisq sızıqları bo`lek bazarlar ushin nızamlıqlar o`zgerisin u`yreniwdin` baslı insturmenti esaplansa, sol sıyaqlı makroekonomikada da talap ha`m usinis toplaminin` modeli (**AD-AS**) islep shıg`arıwdın` ko`leminin` terbelisin, baha da`rejesin, sebeplerin ha`m o`zgeriwiniñ aqıbetlerin u`yreniwdin` tiykari esaplanadı. Ma`mlekettin` ekonomikalıq siyasatının` ha`r qıylı variantlarının` na`tiyjesi **AD-AS** qiyisq sızıqları arqalı da su`wretlenedi.

Talap nızamı – bul ekonomikadag`ı bahanın` ulıwma da`rejesi menen talap qoyılğ`an o`nim o`ndirisinin` ko`leminin` toplami arasındag`ı baylanıs (**4.1 –su`wretke qaran`**).

Talap toplaminin` qiyisq sızıg`ı bizge tovar ha`m xızmetler(**Y**) mug`darın ko`rsetedi, bul tovar ha`m xızmetlerdi satıp alıwshılar(u`y xojalıqları, firmalar, ma`mleket, sırt eller) ha`r bir mu`mkin bolğ`an bahada(**P**) satıp alıwg`a tayar. Sonın` menen birge **AD** bahalıq ha`m bahalıq emes faktorlardı bo`lip ko`rsetiwge boladı. Bahalı faktorlar qiyisq sızıq boyınsha qa`rejetin, al bahalı emes faktorlar – onın` awısıwın ko`rsetedi.

4.1-su`wret. Talap toplami

4.2- su`ret. Talap toplaminin` qiyisq sızıg`ının` awısıwına bahalıq emes faktorlardın` ta`siri.

2. Baha faktorlari

Bir tovar ushin talap qiyisq sızıg`ına ta`sir etiwshi faktorlar toplamdı qarap o`tkenimizde a`hmiyetke iye emesligin atap o`tiwimiz kerek. Makroda`rejede talap toplami to`mendegi bahalıq faktorlar menen anıqlanadı:

- Protsent stavkasının` effekti, yag`nıy bahanın` o`siwi menen protsentlik stavka da o`sedi, na`tiyjede investitsiya shaması, investitsiyag`a bolğ`an talap toplamin qiyisq sızıg`ına sa`ykes to`menleydi, bunnan to`mendegi ten`leme kelip shıg`adı:

$$Y = C + I + G + X_n$$

Usınday ten` sha`rtlerde investitsiyanın` to`menlewi jalpı milliy o`nimnin` (**Y**) to`menlewine alıp keledi;

- Baylıq effekti yamasa real kassa qaldıqlarının` effekti. Finans aktivleri xalıq bahalarının` o`siwine real jarlılıqqa tu`sip qaladı ha`m ma`jbu`riy tu`rde o`zlerinin` shıg`ınların azaytıdı;

- Import sawdalarının` effekti. Bunun` ma`nisi sonnan ibarat bolıp, bir ma`mlekette bahanın` o`zgeriwi shet ellerde o`zgertilmegen bahada eksportın` ko`leminin` o`zgeriwine alıp keledi, bul o`z gezeginde ma`mleket ishindegi puxaralardıń shıg`ınlarına ta`sir etedi. **Mısalı**, ma`mlekettin` o`zinin` shıg`arg`an tovarlarının` bahası emes, xalıq ko`birek import tovarların satıp aladı, bunnan eksport mug`darı to`menleydi, bir ta`repien ma`mleket shıg`arg`an tovarları satıp alınıwı qısqaradı, ekinshi ta`repten import tovarları satıp alıw ko`beyedi;

- Talap toplamının` qıysıq sızıg`ının` iyiliwinin` o`siwin puldın` mug`darlıq teoriyasınan kelip shıg`ıp to`mendegishe ko`rsetiwge boladı:

$$M * V = P * Y$$

Bunda, **M** – pul mug`darı; **V** – pul aynalısinın` tezligi; **P** – baha da`rejesi; **Y** - o`ndiristin` real ko`lemi.

3. Bahalıq emes faktorlar

Bahalıq emes faktorlar talap toplamının` qıysıq sızıg`ın on`g`a yamasa shepke jiljitadı. Bul faktorlar baha da`rejesinin` (**P**) o`zgeriwinen g`a rezsiz, biraq olardıń ta`siri menen talapta o`zgeris boladı, sonlıqtan na`tiyjesi bolıp **AD** qıysıq sızıg`ının` o`n`g`a yamasa shepke awısıwı esaplanadı.

Awısıwdın` sebepleri qanday?

Talap toplamın tiykarg`ı makroekonomikalıq ten`leme arqalı ko`rsetiwge boladı:

$$Y = C + I + G + X_n$$

P – const bolg`an jag`dayda da qa`legen to`rt komponenttin` birewinin` o`zgeriwi **Y** –tin` o`zgeriwine alıp keledi (4.2 – su`wretke qaran`).

Talap toplamının` bahalıq emes faktorlarına tolıg`ıraq toqtap o`teyik:

a) U`y xojalıg`ının` (**C**) tutınıw shıg`ınlarındag`ı o`zgeris to`mendegiler o`zgergende ju`z beredi:

- tutınıwshılardıń abadansılıg`ı;
- tutınıwshılardıń u`miti (ku`tiwi);
- tutınıwshılardıń qarızı;
- salıqlar.

b) Investitsiya shıg`ınlarının` o`zgerisi (**I**) to`mendegiler o`zgergende a`melge asadı:

- protsent stavkaları;
- investitsiyadan ku`tilgen payda;
- texnologiyalar;
- quwatlılıqtın` artıwı.

v) Ma`mleketlik shıg`ınlardıń (**G**) o`zgerisi.

g) Eksportın` taza ko`lemindegi shıg`ınlardıń o`zgerisi:

- sırt ellerdegi milliy da`ramat;
- valyuta kursı.

Az mu`ddet ishinde baha da`rejesine ta`sir ko`rsetpey-aq talap toplamının` o`siwi ba`ntliktin` ha`m islep shıg`arıwdın` artıwına alıp keledi. Bunday ta`sir **1930**–jıllardag`ı talap toplamın ma`mleket siyasatı stimullastırg`an krizis periodında bolg`an edi. Egerde, ekonomikanın` jag`dayı tolıq ba`ntlik jag`dayına jaqın bolsa, onda uzaq mu`ddette talap toplamının` o`siwi islep shıg`arıwdın` ko`beyiwine emes, onın` shegine jetkenligi sebepli bahag`a ta`sir ko`rsetip, inflyatsiyanı payda etedi.

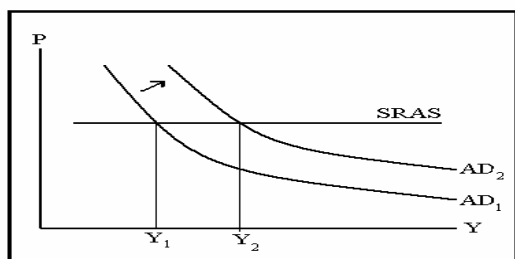

4. Usınıs toplamı

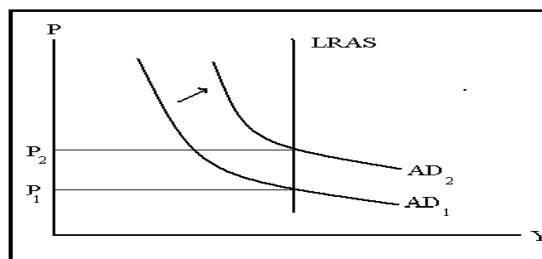
Usınıs toplamı ekonomikadag`ı islep shıg`arıw ko`leminin` jıyındısı menen baha da`rejesi arasındag`ı baylanıstı ko`rsetedi. Usınıs toplamın – firma ha`m u`y xojalıqlarının` baha da`rejesinin` ha`r bir birliginde bazarg`a usınıwı mu`mkin bolg`an xızmetler ha`m ma`pler jıyınag`ı dep te aytıwg`a boladı. Firmanın` islep shıg`arıwının` ko`lemi olardıń` tovar ha`m xızmetlerine qoyılǵan bahasına g`a rezli boladı. Makroekonomikada usınıs o`nimnin` bahası (**P**) ha`m usınılatug`ın o`nim quralı (**Y**) arasındag`ı tuwrı proportsionallıqtı ko`rsetedi. Sonın` menen birge usınıs da`rejesine o`ndiris faktorlarına ketken shıg`ınlar ha`m sol o`nimnin` bahası ta`sir etedi.

Usınıs toplamın ha`r bir qısqa mu`ddet ha`m uzaq mu`ddet ushın qarap shıg`ıwımız kerek. Bul o`ndiris faktorlarının` mug`darının` o`zgerisine ta`sir etiwdin` a`hmiyeti zor ekenligi menen tu`sindiriledi.

Grafikte usınıs toplamı bir neshe ayrıqsha tu`rlerge iye (4.3 ha`m 4.4 - su`wretlerge qaran`).

4.3- su`wret. Qısqa mu`ddettegi talap na`tiyjesi

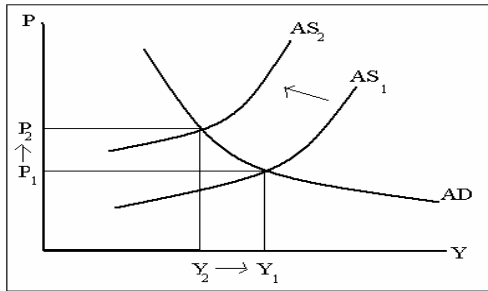

4.4 – su`wret. Uzaq mu`ddettegi talap na`tiyjesi

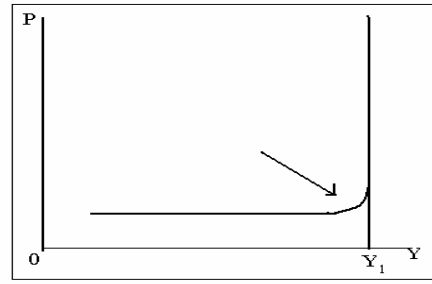
Qıysıq sızıqtın` u`sh uchastkasın bo`lip ko`rsetiwge boladı. Gorizontaı yamasa Keynes qıyılması qısqa mu`ddettegi usınıs toplamın ko`rsetedi (sızılmada **SRAS**). Keynes atı menen atalg`an uchastka, bul bo`limnin` to`mendegishe gorizontaı xarakterine tu`sindirme beredi. Ol ekonomikanın` qulaw da`wirinde ko`rip shıqqan, yag`nıy o`ndiris faktorlarının` belgili bir zapasları bar waqıtında, sonlıqtan, qısqa mu`ddet ishinde baha da`rejesinin` o`siwisiz jumıssızlardın` qosımsha bo`legin tartıw arqalı ha`m basqa da o`ndiris faktorlarının` ja`rdeminde real milliy islep shıg`arıwdı arttırwg`a boladı.

Uzaq mu`ddettegi usınıs toplamının` qıysıq sızıg`ı – klassikaıq uchastka (sızılmada **LRAS**) vertikaı tuwrı tu`rine iye boladı. Klassikaıq ha`m klassikaıq emes mektep wa`killerinin` pikirinshe, ekonomikanın` uzaq mu`ddetli periodında ba`ntliktin` ta`biyiy da`rejesi boladı ha`m barlıq shiyki zatlardan paydalanıladı, yag`nıy uzaq mu`ddetli periodta barlıq o`ndirislik faktorlar iske tu`sip turg`anlıqtan bahanın` o`zgerisi real milliy islep shıg`arıwdı o`zgerite almaydı. **4.5 – su`wrette** aralıq uchastka bar bolıp, ol bul jerde o`nimnin` bahası ha`m o`ndiris ko`lemi bir waqıttın` o`zinde o`sip otiratug`ınılıg`ın ko`rsetedi. Bul barlıq tarawlarda ha`m barlıq ka`rxanalar bar bolg`an shiyki zatlardıq tolıq ju`kleniwine erise bermeydi degendi bildiredi.

4.6– Su`wret. Usınis toplamının` qıysıq sızıg`ının` awısıwına bahalıq emes faktorlardın` ta`siri

4.5 – Su`wret. Usınis toplanı

Biz usınis toplamının` qıysıq sızıg`ına baha da`rejesi menen real milliy islep shıg`arıw arasındag`ı g`a`rezlilikin qarap shıqtıq. Biraq usınis toplamına basqa da, o`nimnin` bahasınıw` o`zgeriwine baylanıssız (bahalıq emes faktorlar) faktorlar da ta`sir etedi. Bul faktorlar usınis toplamının` qıysıq sızıg`ının` o`n`nan to`menge yamasa shepten joqarıg`a jılıtıp otıradı.

**4.6- su`wrette** usınis toplamının` qıysıq sızıg`ın ha`reketke keltiriwshi bahalıq emes faktorlar keltirilgen:

a) Shiyki zatlarg`a bahanın` o`zgeriwi:

- jer;
- miynet resurları;
- kapital;
- isbilermenlikke uqıplılıq.

b) O`nimdarlıqtın` o`zgerisleri.

v) Huqıq normalarının` o`zgerisi:

- ka`rxanadan alınatug`ın salıqlar ha`m subsidiyalar;
- ma`mleketlik shiyki zatlar.

Usınis toplamında ko`rsetilgen qıysıq sızıqtın` awısıwı ekonomikag`a u`lken ta`sir ko`rsetiwi mu`mkin. Usınıstag`ı bunday keskin o`zgeris 1970- jıllardag`ı neft` krizisi waqtındag`ı sıyaqlı o`nimnin` keskin qısqarıwına ha`m bahanın` o`siwine alıp keliwi mu`mkin.

Usınis toplamına bag`darlang`an ekonomikalıq siyosat, mısalı ushın, faktorlardın` o`nimdarlıg`ının` artıwı ekonomikada inflyatsiya da`rejesinin` qısqarıwına ha`m islep shıg`arıwdın` ko`leminin` artıwına alıp keledi.

**TEMA: TUTINIWDIN` KEYNSLIK FUNKTSIYaSI. AMANAT FUNKTSIYaSI.
INVESTITSIYaLIQ TALAP FUNKTSIYaSI**

Joba:

1. Tutinıwdın` Keynslık funksiyası
2. Amanat funksiyası
3. Investitsiyalıq talap funksiyası
4. Mul`tiplikator, Mul`tiplikatsiyanın` effekti
5. Protsentlik stavkag`a baylanıssız bolg`an investitsiyalıq toplanmın` qıysıq sızıg`ına ta`sir etiwshi faktorlar

1. Tutinıwdın` Keynslık funksiyası

Keyns teoriyası tutinıw, amanat, investitsiya funksiyalarına uqsag`an ko`rsetkishlerge su`yenedi. Bizge belgili jeke bo`listiriletug`ın daramat tutinıw ha`m amanatlarg`a jumsaladı.

Tutinıw – bul, tovar ha`m xızmetlerden paydalanıw protsesi. Bul ma`mlekettin` haqıyqıy satıp alıw mu`mkinshiliginin` ko`rsetkishi. Tutinıw aqırg`ı ha`m aralıq tutinıw bolıp ekige bo`linedi.

**Aqırg`ı tutinıw** – bul tovar ha`m xızmetler tutinıwda joq bolatug`ın, tamamlanatug`ın tutinıwdın` son`g`ı protsessi.

Aralıq tutinıw – bul miynet o`nimlerinin` o`ndiristin` bir stadiyasında miynet predmeti, al ekinshi bir stadiyasında o`ndiris predmeti sıpatında paydalanıwı.

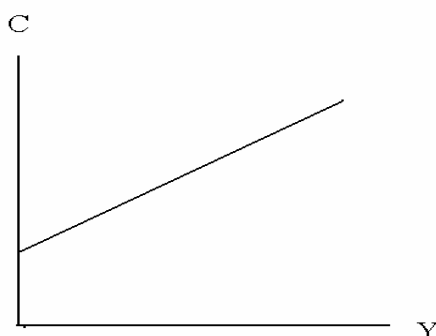
Tutinıw funksiyası (C) analitik formada to`mendegishe ko`riniske iye boladı:

$$C = a + b * Y$$

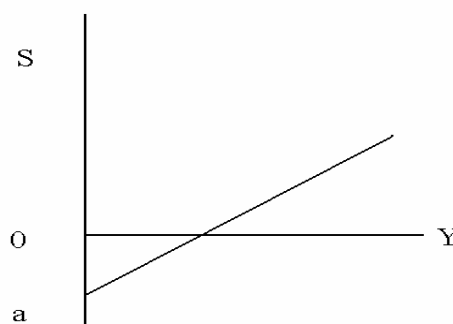
Bunda, **a** – avtonomiyalı tutinıw (bunda **Y = 0**);

b - tutinıw funksiyasının` qıysıq sızıg`ının` iyiliwi.

Tutinıw funksiyasının` grafikalıq ko`rinisi to`mendegishe (**5.1–su`wretke qaran`**).

5.1 – Su`wret. Tutinıw funksiyası

5.2 – Su`wret. Usınıs toplamı

2. Amanat funksiyası

Amanat funksiyasının` ten`lemesi to`mendegishe:

$$S = -a + (a - b) * Y$$

Bul funksiyanın` grafikalıq ko`rinisi **5.2 – su`wrette** berilgen.

Amanatlar jeke, ma`mleketlik ha`m shet el sektorları amanatları bolıp u`shke bo`linedi. Bul ko`rsetkishlerdin` analitikalıq ko`rinisleri Milliy Schetlar Sistemasında ko`rsetilgen.

Ekonomikanın` amanat ha`m tutınıwg`a ortasha ha`m shekli maslasıwshılıg`ı to`mendegishe anıqlanadı:

a) **Tutınıwg`a ortasha maslasıw** – bul, ulıwma daramattın` tutınıwg`a ketetug`ın u`lesi, yag`nıy $APS = (C / Y) * 100 \%$

b) **Amanatqa ortasha maslasıw** – bul ulıwma daramattın` amanatqa ketetug`ın bo`legi:

yag`nıy $APS = (S / Y) * 100\%$

$$APC + APS = 1$$

Da`ramat qansha ko`p bolsa, amanatqa maslasıw da sonshelli ko`p boladı.

v) **Tutınıwg`a shekli maslasıw** – bul da`ramat o`zgeriwi menen tutınıwdın` da o`zgeretug`ınlıg`ın bildiredi: $MPC = (DC / DY) * 100\%$.

s) **Amanatqa shekli maslasıw** - bul da`ramattın` qa`legen o`siminde amanatqa ketetug`ın bo`legi: $MPS = (DS / DY) * 100\%$

3. Investitsiyalıq talap funktsiyası

Investitsiya – bul ma`mleket yamasa jeke sektor ta`repinen shet ellerde yamasa ma`mleket ishinde ekonomikanın` ha`r qıylı tarawlarına ha`m qımbat bahalı qag`azlarg`a uzaq mu`ddetke kapital qarjı qoyıw.

Investitsiya – bul o`ndiris quralların ko`beytiw shıg`ınlarınan, qoyılmalardıń ko`beywinen, xalıqtın` aktsiyalar satıp alatug`ın qarjılarınınan quraladı. Investitsiya siyasatı ekonomikalıq tsikller fazasının` almasıwında sa`wlenedi.

Investitsiyalar, **taza investitsiya** ha`m **investitsiya toplamı** bolıp bo`linedi.

Taza investitsiya – bul investitsiya toplamı menen amortizatsiya arasındag`ı ayırma. Ekonomikanın` o`siwi usı taza investitsiyalar arqalı ju`z beredi. O`siwshi ekonomika ushın investitsiya toplamı amortizatsiyadan ko`p boladı. Al, statistikalıq ekonomika ushın investitsiya toplamı amortizatsiyag`a ten` boladı. To`men aktivliktegi iskerliktegi ekonomika ushın amortizatsiya ajratpası investitsiya toplamınan ko`p boladı. Bunnan basqa, o`nimli ha`m o`nimsiz investitsiyalar bar bolıp, **o`nimli investitsiya** – bul imarat, qurılma ha`m u`skenelerge qoyılğan kapital shıg`ınlar. O`nimsiz investitsiya – bul finanslıq investitsiyalar (aktsiyalar satıp alıw ushın).

**Investitsiyanın` anıqlawshı faktorları** – bul taza paydanın` ku`tiletug`ın norması, yag`nıy isbilermenlerdin` investitsiyag`a shıg`ın jumsawı na`tiyjesinde ku`tetug`ın (ojidaemıy) paydası ha`m real protsent stavkası.

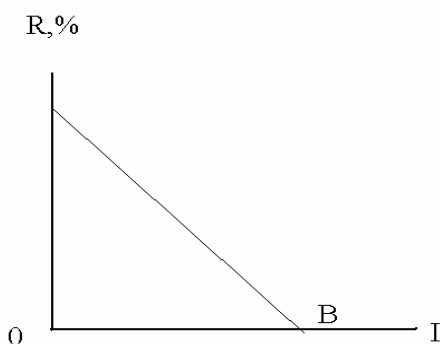
Investitsiyalıq talap funktsiyası protsentlik stavka menen investitsiya toplamı da`rejesi arasındag`ı keri g`a`rezlilikke ko`rsetedi:

$$I = e - d * R$$

Bunda, **e** – **investitsiyanın` maksimal ma`nisi** (**R = 0** bolg`an jag`dayda),

d – investitsiyalıq talap funktsiyasının` awıswının` mu`yeshin anıqlawshı koeffitsient,

R – protsent stavkasının` haqıyqıy mug`darı. Funktsiyanın` grafigkalıq tu`ri **5.5-su`wrette ko`rsetilgen**. Paydanın` ku`tilgen norması protsent stavkanın` haqıyqıy shamasına ten` yamasa ko`p bolg`an jag`daylarda investitsiya paydalı esaplanadı.

5.5 – Su`wret. Investitsiyalıq talaptın` funksiyası

4. Mul`tiplikator, Mul`tiplikatsiyanın` effekti

a) Ma`mleketlik shıg`ınlar mul`tiplikatorı.

Makroda`rejedegi qa`legen qurawshı shıg`ınlardıń ko`beywinde (C, I, G, Xn) o`ndiristin` ten`salmaqlı ma`nisi mul`tiplikatordıń effekti arasında ko`birek o`sedi. Eger ma`mleketin` shıg`ınları DG –ge shekem o`sse, onda jobalastırılğ`an shıg`ınlardıń qıysıq sızıg`ı da tap usınday shamag`a joqarıg`a jıljıydı, al o`ndiristin` ten`salmaqlı ko`lemi bolsa to`mendegi shamada o`sedi:

$$DY = DG * Mg$$

bunda **Mg** – ma`mleketlik shıg`ınlardıń mul`tiplikatorı (5.3 – su`wretke qaran`).

Ma`mlektlik shıg`ınlar mul`tiplikatorının` shaması to`mendegi ten`lemeler sistemasının` na`tiyjesinde tabıladı:

$$Y = C + I + G \text{ (jabıq ekonomika ushın)}$$

$$C = a + b * Y$$

bunda: $b = MPC$ bolğ`anda $Y = [I / (I - b)] * (C + I + G)$

(C + I + G) – daramatqa (Y) g`a`rezsiz bolğ`an avtonom shıg`ınlar.

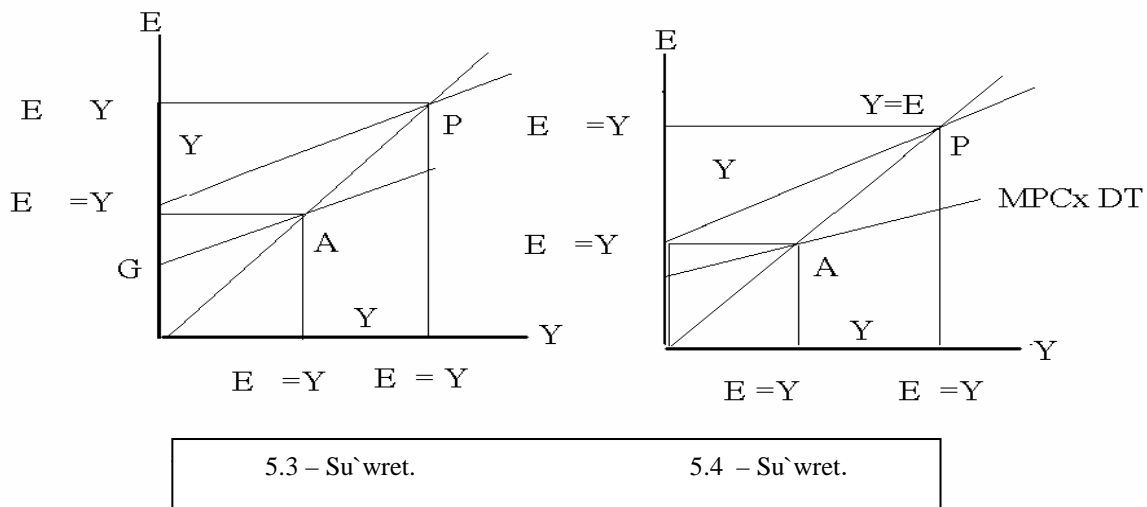
Bul jerde, $[I / (I - b)]$ – mul`tiplikator, qa`legen avtonom shıg`ınlardıń bir birlikke o`siminde daramattın` ten`salmaqlı da`rejesinin` qanshag`a o`setug`ının ko`rsetedi.

Bizin` jag`dayımızda ma`mleketlik shıg`ınlar mul`tiplikatorı:

$$Mg = DY / DG = I / (I - b)$$

b) Salıq mul`tiplikatorı.

Salıqlardıń (T) to`menlewi daramattın` ten`salmaqlı da`rejesine (5.4–suwretke karan`) analogiyalıq mul`tiplikativ ta`sir ko`rsetedi.

Eger saliq DT – g`a shekem to`menlese, jobalastirilg`an shig`nlardın` qıysıq sızıg`ı joqarıg`a (MPC \* DT) – g`a shekem jiljıydı, al o`ndiris ko`lemi bolsa, onda

$$DY = DT * b / (I - b) - g`a artadı,$$

$$mT - DY - DT = b / (I - b) - \text{saliq mul`tiplikatori.}$$

OI JMO` di **DY** ke ko`beytiw ushin salıqtı qanshelli azaytıw kerekligin anıqlaydı.

Da`ramat salıg`ın qosıp esaplag`andag`ı shig`nlardın` mul`tiplikatori  $m = I / [I - b * (I - t)]$ ; bunda **t** – salıqtın` shekli stavkası, yag`nıy da`ramat salıg`ının` engiziliwi mul`tiplikator mug`darın azaytıadı.

5. Protsentlik stavkag`a baylanıssız bolg`an investitsiyalıq toplamnın` qıysıq sızıg`ına ta`sir etiwshi faktorlar

Investitsiyalıq talap qıysıq sızıg`ının` jaylasıwı protsentlik stavkag`a baylanıssız faktorlar arqalı da`melge asırılıwı mu`mkin. Investitsiyalıq da`ramattı arttırıwshı qıysıq sızıqtı on`g`a yamasa shepke ha`reketke keltiriwshı faktorlardı ko`rip shıg`ayıq:

a) **A`sbap-u`skenelerdi ekspluatatsiyalaw ha`m do`retiwge qoyıl`an uslamalar.** Uslamalardı ko`beytip tırıwdan normativli taza payda (NTP) kemeyedi ha`m bug`an sa`ykes shepke jiljıydı.

b) **Isbilermenge salıq.** Salıqtın` o`siwi menen normativli payda kemeyedi, na`tiyjede qıysıq sızıq shepke jiljıydı.

v) **Texnologiyalıq o`zgeris.** Aldın`g`ı qatarlı texnologiyalıq o`zgerisler talap qıysıq sızıg`ın on`g`a jiljıtıadı.

d) **Naqlay tiykarg`ı kapital – bul o`ndirislik quwatlılıq.**

Artıqsha o`ndirislik quwatlılıq investitsiya qıysıq sızıg`ın shepke jiljıtıadı (eger tiykarg`ı o`ndirislik fondlar menen jetkilikli da`rejede u`skenelengen tiykarg`ı o`ndiris fond).

e) **Ku`tiliw.** Keleshekтеgi paydanı ku`tiwдеgi ka`rxana basshılarının` optimizimi qıysıq sızıqtı on`g`a qaray jiljıtıadı, al pessimizmi bolsa – shepke. Ku`tiliw – paydag`a ta`sir etiwshi prognozlastırıwshı (jobalastırıwshı) kelesi faktorlar tiykarında du`ziledi:

- siyasiy du`zilis;
- demografiyalıq du`zilis;
- fond birjasındag`ı sharayat h.t.b.

Akselyator modeli

A`meliyatta investitsiyalar JMO` - nen g`a`rezli boladı. Bul g`a`rezlilik eki sebep arqalı anıqlanadı:

a) JMO` artqanda, payda artadı, iri investitsiyalar bolsa isbilermenlik kapitalı arqalı qarjılandırıladı.

b) Eger JMO` az bolsa, islep shıg`arıw da az boladı, u`skeneler a`piwayı-lasadı, tazadan u`skene satıp alıw`a stimol bolmaydı.

$I = f(Y)$ g`a`rezliliği akselyator modeli dep ataladı.

Modeldin` analitikalıq tu`ri: $I = I_n + a * Y$ tu`rinde bolıp, bunda:

I_n – jobalıq investitsiyalar, a – bolsa mu`yeshlik koeffitsient.

Investitsiyanın` tuwraqsızlıg`ı

Investitsiya – ulıwma shıg`ınlar arasındag`ı en` turaqsız komponent. Investitsiya ha`m JMO` dinamikasin analizley otırıp, investitsiyalardıń JMO`-ge qarag`anda bir qansha o`zgermeli ekenin aytıw`g`a boladı. Bul to`mendegi sebepler arqalı anıqlanadı:

a) **Xızmettin` dawamlı mu`ddetleri.** Morallıq ha`m fizikalıq jaqtan tozg`an u`skenelerdi:

- almastırıw`g`a, yag`nıy, modernizatsiyalaw`g`a boladı, sebebi ol investitsiyanı ko`beytedi;

- remontlaw`g`a ha`m qayta paydalanıw`g`a boladı, ol investitsiya toplamın ko`beytedi.

b) **Iri innovatsiyalardıń ta`rtipsizliğı.**

ITP – investitsiyalawdıń baslı stimuli, biraq iri formadag`ı jan`alıq en`giziwler tez-tez bola bermeydi. Bul ju`z bergen waqıtta innovatsiya birden o`sedi, keyin bolsa turaqlasadı.

s) **Paydanın` o`zgeriwshen`liğı.**

**Isbilermennin` paydası** – bul investitsiya ushın tiykarg`ı derek. Bunnan basqa, investitsiya deregi bolıp sırtqı qarızdarlıq ha`m aktsiyalar shıg`arıw esaplanadı. Paydanın` o`zgeriwi na`tiyjesinde investitsiyalar da o`zgeredi.

d) **Ku`tiliwdin` o`zgeriwshen`liğı.**

Isbilermenlerdin` investitsiyanı qoyıwına isenimine kelesiler ta`sir etedi:

- siyasiy waqıyalar, jan`a nızamshılıq;

- demografiyalıq faktorlar (xalıq sanının` o`siwi, bazarda talaptun` o`siwi);

- fond birjasındag`ı klimat, mısalı, aktsiya kursının` o`siwi keleshektin` optimistlik ku`tiliwinin` o`siwine alıp keledi.

**TEMA: MAKROEKONOMIKALIQ MASHQALALAR. EKONOMIKALIQ AKTIVLIKTIN`
UZAQ MU`DDETLI TENDENTSIYALARI.
EKONOMIKALIQ TSIKLLER**

Joba:

1. Ekonomikalıq siyasattı a`melge asırıw mashqalaları
2. Ekonomikalıq o`siw
3. Ekonomikalıq o`siwdi o`lshew
4. O`siw faktorları. O`siw faktorlarının` rolin analizlewdegi o`ndirislik funktsiyalar. Solou modeli

1. Ekonomikalıq siyasattı a`melge asırıw mashqalaları

Makroekonomikalıq siyasattı o`tkeriw protsesinde onın` bag`darları boyınsha ba`sekeler payda boladı. Birinshi na`wbette, turaqlastırıw`a kirer aldında ekonomika ekonomikalıq siyasattı aktiv yamasa passiv o`tkeriwı haqqında talqılaw ju`rgiziledi. Usının` menen birge ekonomikalıq siyasat aktivlesse, onın` payda bolıwında siyasiy xızmetkerlerge tan`law erkinligi berilsin be? degen soraw tuwadı.

Keyns mektebinin` wa`killerinin` pikirinshe, inflyatsiya tepmi jumıssızlıq da`rejesinin` o`siwinde ha`m ko`leminin` o`zgeriwı formasında ko`rinetug`ın ishki turaqlasıwı ushın aktiv salıq-byudjet ha`m pul-kredit siyasatın o`tkeriw kerek. Sonın` menen birge, makroekonomika siyasatı ju`z bergen ekonomikalıq jog`altıwları g`ana tuwraqlastırıp qoymastan, keleshekтеgi bolatug`ın dag`darıslardıń aldın alıw yamasa olardı ha`lsizlendiriwdi prognozlastırıwı mu`mkin.

Fiskal siyasatı - Prezident ha`m Oliy Ma`jilis (Rossiyada – Federatsiya soveti, al AQSh ta bolsa - Kongress), al Monetar siyasatın Oraylıq bank islep shıg`adı (AQSh ta – Federal rezerv sisteması).

Basqa ekonomikalıq mekteplerdin` wa`killeri, atap aytqanda Milton Fridman, ekonomika`a ishki tuwraqsızlıq ta`n, al ekonomikalıq dag`darıslar ha`kimiyattın` ekonomikalıq siyasatları durıs qollanbag`anlıg`ınan boladı dep esaplaydı. Usıg`an sa`ykes, olardıń pikirinshe ekonomikalıq siyasat passiv rol`de ju`rgiziliwi kerek. Olardıń argumentatsiyası ekonomikalıq siyasat o`tkeriw barısında payda bolatug`ın mashqalalarg`a tiykarlang`an. Endi usı mashqalalarg`a ken`irek toqtap o`teyik.

a) Ekonomikalıq siyasattı a`melge asırıwdag`ı waqıtsha laglar.

Salıq – byudjet ha`m pul – kredit** siyasatına **ishki lag** ha`m **sırtqı lag ta`n. Olardıń mazmunın ashıp o`teyik. Ekonomikalıq dag`darıs ju`z bergen son` ha`m onın` statistikada sa`wleleniwinen keyin ma`mleket sheshimler qabil etedi.

Ishki ha`m sırtqı laglar uzaqlıg`ının` ha`r qıylı siyasat ushın ha`r tu`rli ekenligine na`zer awdarıw kerek. Buni ha`r bir konkret ekonomikalıq siyasat ushın esaplap, son` anaw yamasa minaw siyasat variantların tan`lap alıw kerek.

Haqıyqatında da, misalı, salıq bazasının` o`zgeriwinde og`an xızmet etiwde ko`p waqıt o`tip ketedi ha`m sa`ykes nızamnın` atqarılıwı – salıstırmalı tez o`tip ketedi. Waqıttı basqarıwdın` prezident Kennedidin` klassikalıq misalı ken` tarqalg`an bolıp, 1961 jılı onın` konsul`tantları ekonomikalıq o`siwdi payda etiw ushın salıq bazasın 11 miliyad dollarg`a azaytıwdı usınadı ha`m kongresste bul ma`selenin` sheshiliwi ushın q jil talap etilgen edi. Makroekonomikalıq siyasatta ishki lagtın` uzaq waqıt saqlanıwı belgilengen sharalardıń ekonomikanın` jag`dayına kerı ta`sir etiwine alıp keledi. **Mısalg`a**, tutınıwshılar ha`m investorlar ku`tiliwine ta`sir etiw ha`m investitsiyanı stimullastırıw ushın salıq salıwdı jen`illestiriwge so`z beredi, biraq kapital investirlengen waqıtta o`z so`zlerinen bas tartadı.

Siyasiy biznes tsikl – bul Batis siyasatshıları burınnan paydalanıp kiyatırg`an hiyle. Bunda siyasatshılar saylawdan keyin ko`p o`tpey-aq inflyatsiyanı uslap turıw maqsetinde kontraktiv siyasattı paydalanadı, al kelesi saylawlar jaqınlag`an so`n` jumıssızlıqtı azaytıw maqsetinde eksqansiya siyasatın qollanadı, al saylaw waqtında inflyatsiya ha`m jumıssızlıq pa`sen`lesedi, bunnan kompaniyanın` saylawlarında siyasiy jen`iske erisedi.

Pul – kredit siyasatının mu`mkin bolg`an qatan` kursları.

Oraylıq bank qatan` kursti uslap turmaqshi dep aytayiq. Ha`zirgi ko`nde du`n`yada monetar siyasatın` qanday kursları bar?

- Pul massasının` tempinin` o`siwin tuwraqlı uslap tuwrıwı. Monitaristlerdin` pikirinshe Oraylıq bank maqseti – pul massasın tuwraqlı o`siw tempin uslap turıwdan ibarat. Pul massasının` terbeliwi (**m**) – iri ekonomikalıq silkiniwlerdin` deregi bolg`an sa`ykes pul massasının` turaqlı o`siw tempinde (**Y**) o`ndiris ko`leminin` dinamikasın bekkem uslap turıw ha`m (**E**) ba`ntlikti ta`miynlew mu`mkin(pul massasının` ko`leminin` o`siw tempi o`ndiris ko`leminin` o`siw tempi astında barıwı tiyis):

$$M * Y = P * Y$$

Bul qag`ıydanın` ko`plegen ekonomikalıq terbelislerdi qa`lpine keltirilgenine qaramastan ol ju`da` durıs emes, pul massası ko`leminin` o`siw tempin o`zgeriw arqalı talap toplamının` turaqlasıwına (**Y=const**) pul aynalıwının` o`zgerissiz tezligine g`ana erisiw mu`mkin. Solay etip, pul massasının` (**m=const**) ko`leminde puldın` aynalıw tezliginin` o`siw na`tiyjesinde talap toplamının` o`siwi tezlesedi. Keyin ala bul inflyatsiyanın` o`siwine alıp keledi. 1950 – 1980 jıllarda mısalı ushın AQSh da pul aynalıw tezliginin` o`siwi inflyatsiyag`a uzaq mu`ddetke o`siwine alıp keldi.

- Eki ken` tarqalg`an kurs pul siyasatının` puldın` aynalıw tezliginin` o`siwine ha`m baha (**P**) menen (**Y**) o`ndiris ko`leminin` turaqlasıwına qa`lipleledi. Bul JMO` nin` nominal ko`leminin` o`siwinin` anıq templerin uslap tuwradı. Bunda Oraylıq bank nominal JIO` ko`leminin` o`siw tempine aldınan-aq mu`mkinshilik beredi.

Eger JIO` ma`nisinin` haqıyqıy templeri berilgennen az bolsa, onda pul usınısı esabınan talap toplamın stimullastırıw gerek.

- U`shinshi kurs, bul baha da`rejesi u`stinen qadag`alaw. Oraylıq bank pul usınısın sonday etip retlestiriw gerek, onda bahalar berilgen tempten aldınıraq o`zgersin. Anaw yamasa mınaw kurs ayırmashılıqları boyınsha ba`sekeler pul siyasatı menen janasadı, biraq byudjet siyasatının` kursına da ulken na`zer bo`linedi.

Byudjet – salıq siyasatının mu`mkin bolg`an kursları.

Byudjet balanslılıg`ına erisiwge qarag`anda kurs u`lken dıqqatqa ılayıq, onın` ma`nisi to`mendegiden ibarat:

- ma`mleket shıg`ınları kelip tu`sken salıqlardan aspawı gerek. Bul stat`ya Konstituttsiyag`a en`gizilgen ha`m shtatlardın` ha`kimiyatı usı kurs penen ha`reket etedi. Biraq ta, Federal basqarıwda usı qag`ıydag`a boysınıwı gerek pe degen pikirde kelispewshilik payda boladı. Ko`pshilik ekonomistler bug`an qarsı, sebebi olar byudjetin` on` yamasa teris sal`dosın qollap-quwatlag`an paydalı dep esaplaydı. Usı argument paydasına to`mendegiler kirgiziledi:

Byudjetin` balanslang`anlıg`ı ekonomikanın` avtomat emes stabilizator-larına jetkeredi. Sebebi turaqlasıw byudjet qıtshılıg`ının` bazası menen ta`miynlenedi. Qulaw ju`z bergende birinshi salıqlar qulaydı, byudjet to`lemleri artadı. Byudjet ten`salmaqlılıg`ının` uslap turılıwı salıqlardın` ko`beyiwin, ma`mleketlik shıg`ınlardın` azayıwın talap etken bolar edi, al bul bolsa, talap toplamının` qulawına alıp keledi. Salıqlardın` jaylastırılıwı za`ru`r bolıp, sebebi, joqarı salıq stavkaları ekonomikalıq aktivlikte pa`sen`letedi.

Byudjet defitsiti keleshek a`wladtın` a`skeriyy shıg`ınlarınan ibarat bolıp, solay eki a`skeriyy shıg`ınlar byudjet qıtshılıg`ının` bahası menen ta`miyinlenedi.

Ekonomikalıq o`siw.

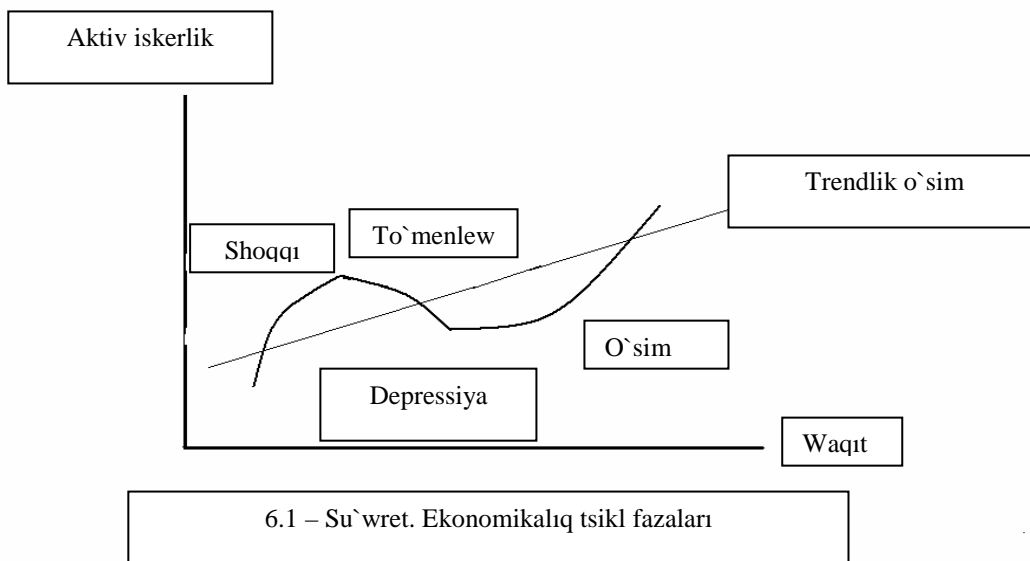
Ekonomikalıq o`siw - makroekonomikalıq rawajlanıwdın` tiykarg`ı ma`selesi.

Ne sebepli ekonomikalıq aktivlikke kirer aldında ha`r bir ma`mleket o`z rawajlanıw jolında jetiskenlikler menen birge dag`darıslarg`a da duwshaker boladı. Ekonomikalıq o`siwdin` dinamikası ten`salmaqlı emes. Eger bir pu`tin ekono-mikalıq o`siw tendentsiyasın qarap shıqsaq, onın` rawajlanıw dinamikasında tsikilliktin` bar ekenligin ko`remiz. Da`rejelerdin` da`wirlik terbelisleri real JMO` nin` jumıssızlıq da`rejesinin` inflyatsiyanın` normal protsent stavkasının` o`siwine ta`n. Ha`r bir tsikl o`z fazasına iye. Bul ekonomikalıq aktivliktin` dinamikada to`menlewi ha`m joqarılawı bolıp tabıladı (6.1 -su`wretke qaran`).

Aktiv iskerliktin` shoqqısında ekonomika o`z mu`mkinshiliklerinen shıg`ıp bar kushi menen isleydi. Bul waqıtta jumıssızlıq azayadı, tutınıw, investitsiya, ma`mleket shıg`ınları joqarılaydı usınıs toplamı talap toplamınan artıp ketedi.

Aktiv iskerliktin` to`menlewi tutınıwdın` sebeplerine baylanıslı ju`z beredi ha`m isbilermenler o`zlerinin` tutınıw da`rejesin qısqartadı, ol o`ndiristin` qısqarıwına alıp keledi, bunnan usınıs toplamı qısqaradı, al jumıssızlıq o`sedı. Ekonomikada talap toplamı usınıs toplamınan artıp ketetug`ın jag`day boladı. Ha`m, aqırında ekonomika depressiya jag`dayına tu`sedı, bunnan so`n` jan`alanıw fazasına keledi, bunnan da ko`terilip «shoqqıg`a» shıg`adı, keyin iskerlik usı jerde tamamlanadı.

Ekonomikalıq tsikillerdin` almasıwının` sebebi nede? Ko`pshilik ekonomistler, sonın` ishinde o`tken a`sirdin` basındag`ı ekonomistler bul qubılıstı tu`sindiriwge urınadı. Solay etip, XIX-a`sirde V.S.Djevone, bul qubılıstı tu`sindirip berdi. Tsikiller teoriyası tarawında Uesli Kler Mitchell pioner esaplanadı, ol usı masele boyınsha 1913 jılı o`z kitabın shıg`arg`an edi. 1926 jılı, sovet ilimpazı Kondrat`ev Rossiya assotsiatsiyasının Ekonomika institutında (Ilimiy izertlew institut), o`zinin` tsikiller teoriyası dokladı menen shıqtı. Keyin onın` miynetlerin Sovet ma`mleketi qadag`an etkennen keyin de Kondrat`evtin` teoriyaları “**Ekonomikadag`ı uzun tolqınlarg`a**” tiykar boldı, bul ideyanı keyin ala du`n`ya ju`zlik ilimpazlar da u`yrene basladı.

Zamanagoy ekonomistler ekonomikalıq tsikl almasıwın ishki ha`m sırtqı faktorlar menen tu`sindiredi. Sırtqı faktorlar ekonomikanın` sırtında boladı. Olar:

- demografiyalıq faktorlar, xalıq sanının` o`zgeriwi ekonomikanın` tsiklligine ta`sir etedi;
- siyasiy faktorlar, mısalı, urıs, neft` krizisleri de tsikillerde ayıladı;
- texnologiyalıq faktorlar. Iri jan`alıqlar ashıw, texnologiyanı tu`pkilikli o`zgeriwler ekonomikada jan`alanıw payda etedi.

Al ishki faktorlar ekonomikalıq sistemanın` ishinde boladı. Bug`an pul-kredit, salıq-byudjet siyasatı, valyuta kursı siyasatı, da`ramatlar siyasatı kiredi. Makroekonomikalıq siyasatqa ta`sir na`tiyjesi bolıp tutınıw, investitsiya, ma`mleketlik ha`m basqa du`n`ya shıg`ınlarının` o`zgerisi esaplanadı. Rawajlanıw barısında ekonomika joqarı yamasa to`men jag`daylarda bolıp otıradı.

«**Ekonomikalıq o`siw**» tu`sinigi o`z ishine islep shıg`arıw ko`leminin` jıyındı-sının` o`siwi menen baylanıslı protsesslerdi qamtıydı ha`m ekonomikada uzaq waqt dawam etedi. Bunday protsessler ko`plegen zamanagoy ekonomikada seziledi, talap toplamının` o`zgeriwinde sa`wleleniwshi ha`r qyılı faktorlardın` ta`siri astında bolatug`ın qısqa yaki orta mu`ddetli islep shıg`arıw terbelisinen olardı ajırata biliw gerek. Ekonomikalıq o`siw usınıs toplamının` yamasa

islep shıǵ`arıw toplamının` o`siwin ko`rsetedi. **Solay etip, ekonomikalıq o`siw – bul tek islep shıǵ`arıwdın` o`siwi g`ana emes, al ekonomikalıq potentsialdın` o`siwi bolıp tabıladı.**

Ekonomikalıq o`siw tu`sinigi astında tek g`ana ma`mleketin` real da`ramatı tu`sinilmesten, ha`r bir jan basına esaplang`anda real da`ramatın` o`siwi tu`siniledi. Xalıqtın` tez pa`t penen o`siwi jag`dayında, ekinshi emes, brinshisi seziliwi mu`mkin. Haqıyqatında da, anaw yamasa mınaw ma`mlekette o`siw traektoriyası qaysı faktorlar menen anıqlanadı degen soraw payda boladı. Olardıń qaysı biri waqıtsha, qısqa mu`ddetli ha`m qaysısı uzaq ta`sir etedi. Ekonomikalıq o`siw teoriyası bunday faktorlardın` shıǵ`ıwı ha`m izleniwine bag`ıshlang`an, sonday-aq olardıń ha`r birinin` ekonomikalıq o`siw ko`rsetkishlerine qoyılıw analiz ha`m esabatı metodlarına (usıllarına) su`yenedi.

O`siw protsessinin` su`wretleniwinde kelesi aspektlerge toqtap o`temiz:

- ekonomikalıq o`siwdi o`lshew;
- o`siw faktorları;
- ekonomikalıq o`siw modeli.

3. Ekonomikalıq o`siwdi o`lshew

Milliy ekonomikanın` o`siwin o`lshew ushın da`ramat toplamının` ha`r qıylı indikatorların, onın` sostavlıq, strukturalıq ha`m sapalıq xarakterlerinen paydalanıwg`a boladı.

O`siwdin` ulıwma dinamikası, a`dette, jalpı ishki o`nimnin` (MIO`) mug`darı menen xarakterlenedi. Bunin` ornında jalpı milliy o`nim (JMO`) yamasa milliy da`ramat (MD) bolıwı mu`mkin. Bul ko`rsetkishlerdin` ha`mmesi haqıyqatında da bir birine jaqın.

JIO`ge qarag`anda JMO` berilgen ma`mleket puxaralarının` alatug`ın da`ramatların anıq ko`rsete aladı, sonlıqtan da onı ortasha jan basına tuwra keletug`ın da`ramatın` da`rejesin ha`m dinamikasın ko`rsetiwde paydalang`an durıs.

Ekonomikalıq o`siw modellerinde ha`m teoriyasında abstraktsiya da`rejesinin` o`siwi to`mendegishe, bunda mikroekonomikalıq ko`rsetkishler ha`m «islep shıǵ`arıw» (yamasa «da`ramat») arasında ayırmashılıqlar bolmaydı. Al, olar arasındag`ı ayırmashılıqlar ekonomikalıq o`siwdin` shegeraları, faktorlar ha`m templerinin` analizi ushın sheshiwshi bolıp tabılmaydı.

Y «islep shıǵ`arıw» ko`rsetkishi strukturasına qaray ulıwmalastırıwshı o`siw teoriyasında, a`dette C tutınıwg`a ha`m $I / Y = C + I$ investitsiyag`a bo`linedi; ma`mleketlik shıǵ`ınlar ha`m taza eksport ko`rsetkishleri ja`ne de ma`mleket ha`m basqa dun`ya tutınıwı ha`m investitsiyasına bo`linedi. **Yt** (t–waqıt indeksi) ko`rsetkishinin` dinamikası absolyut ma`nisinde ha`m xalıqtın` jan basına o`siw protsessin xarakterlewshi dinamika; tutınıw ko`lemi  $C_t$  ekonomikanın` aqırg`ı maqsetin–jasaw da`rejesinin` maksimizatsiyasın, al, **It** investitsiyalar resurs potentsialının` ha`m texnikalıq jan`alıq engiziwdin` meterializatsiyalawg`a xızmet etedi.

Tutınıw menen investitsiyalar arasında qarama–qarsılıq bir bolıp, ag`ımdag`ı tutınıwdın` artıwı ekonomikanın` pro`entsialın, sonın` menen birge keleshektegi o`ndiris ha`m tutınıwdın` o`siw mu`mkinshiliklerin qısqartadı.

O`siwdin` barlıq ko`rsetkishleri real ma`niler, yag`nıy turaqlı bahalarda sa`wlelenedi. Bolmasa, nominal birliktegi olardıń dinamikasın tek g`ana real o`siwdi emes, al inflyatsiyanı da ko`rsetken bolar edi.

Ha`r bir ko`rsetkish boyınsha u`sh tu`rdegi mug`darlardın` dinamikası analiz etiledi:

- absolyut (ko`lemlik) ko`rsetkishler, mısalı, **Yt** real islep shıǵ`arıw;
- absolyut o`sim, ma`selen, islep shıǵ`arıw o`sim $Yt = Yt - Yt-1$;
- o`siw templeri, ma`selen, **Yt** islep shıǵ`arıwdın` o`siminin` templeri.

4. O`siw faktorlari. O`siw faktorlarinin` rolin analizlewdagi o`ndirislik funktsiyalar.

Solou modeli

Islep shig`arıwdın` Y juwmaqlastırırwshı makroekonomikalıq ko`rsetkishı—o`siw teoriyasında, o`ndiriske sarplanıp atırğ`an resurstın` (o`ndiris faktorları K ha`m miynet  $L$ ) mug`darı ha`m sapası menen, sonın` menen birge qollanılıp atırğ`an texnologiya menen baylanıslı boladı.

Eger o`siwdin` komponent ha`m faktorların ko`rip o`tetug`ın bolsaq, onda ekonomii-kalıq o`siwdin` **ekstensiv** (resurslar shıg`ınlarınin` ko`beyiwi menen baylanıslı) ha`m **intensiv** (olardın` beriliwinin` artıwı menen baylanıslı) qurawshıların atap o`tiw kerek. Eger paydalanıp atırğ`an resurslardın` ko`lemi o`zgerissiz qalsa, islep shıg`arıw artadı, bul o`siw intensiv faktorlar ta`sirinde ju`z beredi.

Haqıyqıy ekonomika anaw yamasa mınaw o`lshemlerde barlıq makroekonomikalıq ko`rsetkishlerdin` ma`nisi o`zgeredi ha`m o`siwdin` ha`r biri qurawshı bo`lekke «bo`listiriliwi» a`hmiyetli tu`s aladı. Bul ma`selenin` sheshiliwinde o`ndirislik funktsiyalar teoriyasının` jaqınlasıwı mu`mkinshilik beredi, onda o`ndiris toplamı na`tijeliliktin` ulıwma parametrleri ha`m resurslar ha`m shıg`ınlarınin` toplamı menen baylanıslı.

O`siw faktorlarinin` rolin analizlewdagi o`ndirislik funktsiyalar

O`ndirislik funktsiya ja`rdeminde ekonomikalıq o`siwge texnologiyalıq progress ha`m o`ndiris faktorların qoyıwdı bahalaw usılın ko`rsetemiz. O`nlirislik funktsiyanı to`mendegi tu`rde jazayıq:

$$Y = A * F(K, L) \quad (1)$$

Bunda, K ha`m  $L$  – kapital ha`m miynet shıg`ınların bildiredi, al ko`beytiwshı A -bolsa texnologiya da`rejesin ko`rsetedi. Faktorlar shıg`ınının` artıwı ha`m texnologiyanın` jaqsarıwı islep shıg`arıwdın` o`siwine alıp keledi.  $F(K,L)$  - funktsiyası masshtabtan tuwraqlı beriliske iye boladı lep esaplayıq. Bul, eger miynet ha`m kapital shıg`ınları  $k$  ma`rte o`sedi degen so`z. Eger bunday boljaw ju`rgizbesek, onda ekonomikanın` o`ndiris masshtabınan ekonomikalıq o`siwge ha`m texnikalıq progresstin` ta`sirin sheklew qıyın boladı. Bunnan basqa, ekonomiyanı o`ndiris masshtabınan texnikalıq progresstin` bir forması dep esaplawg`a boladı. Masshtabtan turaqlı berilisti boljay otırıp, bizler mınanday jaqınlasıwdı tu`sınemiz, o`ndiris masshtabınin` effektivlikke ta`siri texnikalıq progres esabınan bolatug`ını da bizge ma`lim.

Kapitaldın` ko`leminin` shekten tıs bolıwı, to`men o`nimdarlıqqa iye boladı ha`m ol kapitaldın` turaqlı u`lesinin` jaylasıw shıg`ınlarına ketken uslamalardı qaplamaydı. Bul o`z gezeginde kapital u`lesinin` maqsetke muwapıq mug`darlıq o`siwine shek qoyadı. Bunnan **Solou modelindegi** kapital islep shıg`arıwdın` ko`rinisi payda boladı.

O`siw modellerinde kapitaldın` bolıwının` basqa da usılların bul mug`darlar waqıttın` izbe-iz diskret momentlerinde ko`rip shıg`ıladı. Eger model` real statistikalıq mag`lumatlar tiykarında qurılıp ha`m a`meliy materiallardın` u`zliksiz emes  $Y$ , al diskretlik bolg`anlın`ınan omı da diskretlik qılıw an`satlıraq. U`zliksiz modelleri matematikalıq usıllar ja`rdeminde sheshiw qolaylılıraq bolıp, bunda differentsial ten`leme ha`m esaplawdın` differentsial aparatınan paydalanıwg`a boladı. Haqıyqatında da qa`legen model` ekvivalent diskretlik ha`m u`zliksiz ko`riniske iye boladı, bulardın` ekewinin` de na`tijyesi izertlew dawamında uqsas ekenligi bilinedi.

Ekonomikalıq o`siwdin` a`piwayılastırılğ`an «**karkas**» modeli to`mendegishe ko`riniske iye boladı (9 – 13). Bul ha`r bir modeldin` «karkasqa» konkret qurılıwı ushın qosımsha o`zgeriwshiler, sheklewler, sha`rtler qosılıp baradı:

$$Y_t = F(K, L, t) \quad (9)$$

$$Y_t = C_t + I_t \quad (10)$$

$$K_t = K_{t-1} + I_t - W_t \quad (11)$$

$$I_t = Y_t \quad (12)$$

$$W_t = K_t \quad (13)$$

Bul modeldin` diskret formada jazılıwı. (9) - (13) sisteması 5 ten`leme ha`m 7 o`zgeriwshilerden (Y, K, L, C, I, W) ibarat. (9) - (13) ten`lemelerinin` qısqasha ma`nisi to`mendegilerden ibarat:

(9) - o`ndiris funksiyanın` formulası, bunda t g`a`rezli model`ge texnikalıq progresstin` en`giziliwge mu`mkinshilik beredi;

(10) – tiykarg`ı makroekonomikalıq ten`leme, ol daramattın` investitsiya ha`m tutınıw`a bo`lindisin ko`rsetedi;

(11) - kapital ko`leminin` dinamikasın investitsiya ha`m investitsiya lagı nol`ge ten`bolg`andag`ı kapital bolıwın esaplag`andag`ı esabat formulası;

(12) - amanat norması arqalı da`ramat ha`m investitsyanı baylanıstırıwshı ten`leme;

(13) - bolıwdın` turaqlı normalarında kapital bolıwının` esabat formulası.

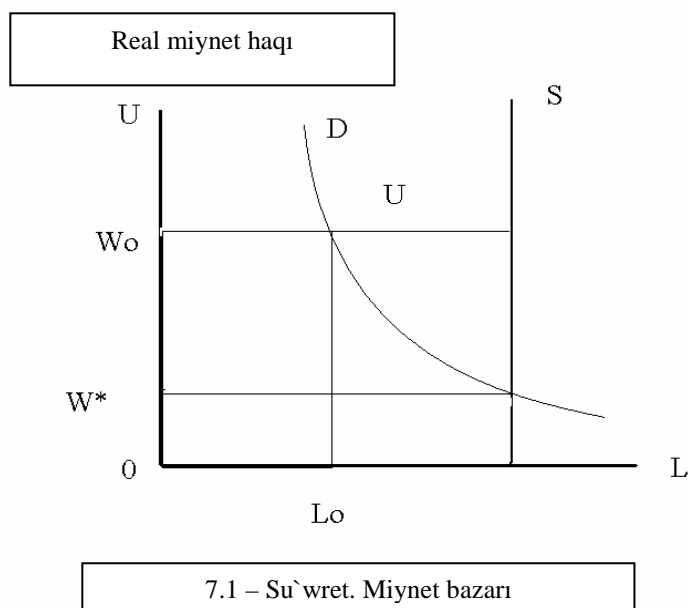
(9) - (13) sistemasındag`ı bir qansha a`hmiyetlisi (9) –shı ten`leme, yag`nıy o`ndirislik funksiya bolıp, onı o`siw modelinin` ko`rsetilgen «**karkasın**» «**tasıwshı konstruksiyası**» dep atawg`a da boladı.

(9) - (13) modelinin` konfiguritsiyası (masshtabtan turaqlı beriliske iye waqıtta turaqlı o`ndiris funksiyanı iye) birinshi ma`rte 1959 jılı R. Solou ta`repinen usınılg`an. Bul modeldin` ha`r qıylı modifikatsiyası ha`m ulıwmalas-tırıwshısı ha`zirgi ku`nde de ekonomikalıq o`siw faktorların ha`m protseslerin analizlewde ken`nen qollanıladı. Solou modeli payda bolg`ansha (1939, 1946 jılları), **Xarroda-Domara** modeli ken` tarqalg`an edi. Onda tiykarg`ı faktor kapitaldı qaplaw bolıp, ol qaplawdın` tuwraqlı norması ha`m kapital berilisinin` tuwraqlı o`siw sha`rtlerinde orınlanadı. Solou modeli Xarroda-Domara modeline salıstırg`anda qosımsha endogen (ishki) o`siw regulyatorı shekleniwshisine iye. Endogen regulyatorlardın` basg`a tu`rleri o`siw modeline eger ol tutınıwshılardıń waqıt aralıq ha`m paydalı tutınıw sheklerinin` o`siwin o`z ishine aladı. Ha`m aqırında, model`de «**insan kapitalının**» dinamikasınin` ha`m onın` o`ndiriske ta`sirinin` ko`rip shıg`ılıwı texnikalıq progresske tek ekzogen ko`rsetkishler g`ana emes, al basqa da sırtqı faktorlarg`a tiykarlanıp tuwraqlı o`siwdin` sa`wleleniwine mu`mkinshilik beredi. **O`siwdin` turaqlı faktorlarınin` ishki jazılıwı modeli endogen o`siw modeli dep ataladı ha`m ha`zirgi ku`ni de ken` tarqalg`an.**

TEMA: MIYNET BAZARI. JUMISSIZLIQ

Makroekonomikalıq mashqalalardıń ko`pshiligi miynet bazarında payda boladı. Bul, jumissizliq mashqalası ha`m onıń ekonomikalıq, sotsiallıq uslamaları. Sovet du`zimi waqtında ma`mlekette jumissizliq joq dep esaplang`an edi. Sonlıqtan bizin` ma`mleketimiz de jumissizliq teoriyası rawajlanbay qalg`an. Al o`tiw da`wirinde bolsa burıngı sotsialistlik du`zimnen shıqqan respublikalar jumissizliqtin` o`siwine duwshaker boldı ha`m bul teoriyanı rawajlandırıw mashqalası payda boldı.

Qarap shıg`ıwımızda miynet bazarındağ`ı bantlik ma`selesinen baslaymız. Ol **7.1 – su`wrette ko`rsetilgen.**

Ordinata o`siminde miynet haqının` mug`darı ko`rsetilgen, absitsa o`siminde **L** jumısshı ku`shinin` mug`darı ko`rsetilgen, ol bantler ha`m jumissizlardan ibarat. **D** ha`m **S** qıysıq sızıqları yag`nıy **D** – miynetke talaptı, al, **S** -miynet usınısın ko`rsetedi. Miynet bazarındağ`ı ten`salmaqlılıq jumıs orınları (**D**) menen jumıs islewdi qa`lewshilerdin` (**S**) sanının` ten`ligi menen xarakterlenedi. Ten`salmaqlılıq ma`nisinin` tochkasına real miynet haqının` **W**-shaması tuwrı keledi. Praktikada real miynet haqı ten`salmaqlılıqtan joqarılaydı, bunnan jumissizliq bar ekenligi anıq boladı. Onı jumissizliqtin` ku`tiliwi dep ataydı. Ol uzaq mu`ddetke dawam etedi.

Ten`salmaqlılıg`ınım` ma`nisin arttırıwshı real miynet haqının` turaqlı da`rejesi bolıwınım` sebebi nede?** Birinshi sebebi, ko`pshilik ma`mleket basshıları miynet haqının` minimal shamasın qadag`alap baradı, sebebi ol ten`salmaqlılıqtı asıradı. **1938-jılı AQSh ta miynetin` haqıyqıy sha`rtleri haqqında nızam qabıl etildi, bug`an sa`ykes minimal miynet haqı o`ndirisin ortasha miynet haqısınan **30%** ten **50 %** ke shekem o`zgerip turadı.

Ekinshi sebebi, ka`siplik awqamlarının` ta`siri, oytkeni olar miynet haqını ko`beytiw ma`selelerin usınadı. Ka`siplik awqamlar qanshelli ta`sir ko`rsetse, real miynet haqı sonshelli artadı, bul jumissizliqtin` ko`beyiwinin` ja`ne bir sha`rti. AQSh ta isshi ku`shinin` besinshi bo`legi ka`siplik awqamg`a birlesken ha`m miynet haqı firma basshıları menen ka`siplik awqamları arasında kelisken sha`rtnama tiykarında a`melge asırıladı. Al, Shvetsiyada bolsa ma`mleket basshılarının` qatnasıwı menen milliy da`rejede anıqlanadı. Sonlıqtan da Shvetsiyadağ`ı jumissizliq da`rejesi AQSh- tag`ıdan to`men.

U`shinshi sebebi mikroda`rejede ashıladı. Firma iyelerinin` pikirinshe miynet haqını ko`beytiw qa`niygelerdin` isinin` sapasın arttıradı, miynetti intensivlestiredi, jumısshı ku`shinin` ag`ıp keliwin azaytadı. Al bul atalg`an sebeplerdin` barlıg`ı jumissizliqtı keltirip shıg`aradı.

Ha'zirgi ku'нге kelip ekonomika ilimi jumıssızlıqtın u'sh tiykarg'ı tu`rin ko`rsetedi:

1. Friksion jumıssızlıq – oqıw ornın tamamlaw, bir jumıstan ekinshi orıng'a awısıw, sezonlı (ma`wsimli) jumıs penen baylanıslı bolg`an o`z erkinshe waqtısha jumıssız bolıw.

2. Strukturalıq jumıssızlıq- ekonomikada o`zgeris yamasa o`ndiristin` quramala-sıwınan, strukturalıq qayta qurıw sebebinen ma`jburiy jumıssız qalıw. Ko`plegen ekonomistler friksion ha`m strukturalıq jumıssızlıqtı bo`lip ko`rsetpeydi, sebebi jumıssızlar birewinen ekinshisine o`tip ju`re beredi. Biraq ta friksion jumıssızlıq, birinshiden, o`z erkinshe a`melge assa, ekinshiden, ol ju`da` az waqt dawam etedi. Adamlar o`zlerinin` kwalifikatsiyası boyınsha az periodta jumıs izleydi.

3. Tsikilli jumıssızlıq - ekonomikalıq tsikilde pa`sen`lew fazası menen ha`m talap toplamının` qıtshılıg`ı menen payda bolatug`ın jumıssızlıq.

Sonın` menen birge **jasırın jumıssızlıqtı da** atap o`tsek boladı, onda jumısshılar jumıs penen ba`nt boladı, al haqıyqatında bolsa bul o`ndiris protsessine az jumısshı talap etiledi, biraq artıq adamlar isleydi.

Endi, jumıssızlıq da`rejesi tu`sinigine toqtap o`temiz. Miynetin` xalıq aralıq sho`lkeminin` metodikası boyınsha jumıssızlıq da`rejesi u`y xojalıqların periodlı soraw juwaptan o`tkeriw tiykarında anıqlanadı. Barlıq turg`ınlar instituttsional ha`m instituttsional emes kategoriyalarg`a bo`linedi (**Tablitsag`a qaran`**).

Ba`ntlik boyınsha xalıqtın` kategoriyaları (sha`rtli mag`lıwmatlar).

Tablitsa

№	Xalıq toparları		Xalıq sanı
1	Barlıq xalıq	Barlıq xalıq	246113
2	Potentsial isshi ku`shi dep esaplanbaytug`ın shaxslar	Instituttsional turg`ınlar yamasa 16 g`a shekemgi shaxslar	61500
3	Potentsial isshi ku`shi esaplanatug`ın, biraq isshi ku`shi sostavınan shig`ıp qalg`anlar	O`z betinshe ha`reket ete almaytug`ın turg`ınlar (pensionerler, jumıssızlar, mayıplar h.t.b.)	62944
4	Isshi ku`shi - bul islewdi qa`leytug`ın ha`m islew mu`mkinshiligine iye shaxslar (L)	O`z betinshe ha`reket etetug`ın xalıq	121699- (barlıq xalıqtın` 49%-ti)
5	Jumısshılar (E)	Xalıqtın` ba`nt bo`legi	14.4968
6	Jumıssızlar (U)	Jumıssızlar	6701 – (isshi ku`shinin` 5.5% -ti)

Instituttsional turg`ınlarg`a yamasa potentsial isshi kushi dep esaplanbaytug`ın shaxslarg`a 16 jasqa shekemgi yamasa du`zetiw – miynet kolonnasındag`ı yamasa arnawlı orınlardag`ı shaxslar kiredi, o`z gezeginde instituttsional emes turg`ınlar o`z betinshe ha`reket etpeytug`ın turg`ınlar, bul jumısshı ku`shi bolıp, ol ekige bo`linedi: **jumısshılar** ha`m **jumıssızlar**.

Xalıqtı to`mendegi qatlamg`a bo`liwge boladı:

**1. Xalıqtın` ba`nt bo`legi** - bular miynetke jaramlı bolg`an ja`miyetlik o`ndiristin` puxaralıq sektorında jumıs islewshiler. Olar tolıq jumıs ku`nine iye bolmag`an isshiler de kiredi.

2. Xalıqtın` ba`nt toplamı - xalıqtın` ba`nt bo`legi ha`m a`skeriy xızmetkerler.

**Jumıssızlıq da`rejesi** - isshi ku`shinin` qansha bo`legi jumıssızlardan ibarat ekenligin ko`rsetedi yag`nıy:

$$U, \% = (U / L) * 100\%$$

Ba`ntlik da`rejesi, bul isshi ku`shinin` qansha bo`legi jumısshılardan ibarat ekenligin ko`rsetedi, yag`nıy:

$$E, \% = (E / L) * 100\%$$

Ko'plegen ekonomistlar ekonomikaning salomatligini bahalawda, jumissizlik ham inflyatsiyaning da'rejesi s'patında «**kambag'alliq indeksinen**» paydalaniladi. Biraq bunday esaplang'an ko'rsetkishti da'l dep aytiwg'a bolmaydi, sebebi statistikalik qatelliklerge yol qoyilwi mumkin. Misalg'a, jumis tabiwidan u'mitin uzgen ham onı izlemeytug'in shaxslar jumissizlar qatarına kirmeydi. Al, ba'ntlerdin qatarına bolsa, toliq bolmag'an issi ku'shine iye jumissizlar da kiredi, bul o'z gezeginde jumissizlar sanın azaytadi.

Al, jumissizlik ko'rsetkishin posobie (jardem pul) alıp otirgan, jumis izlep atırman degen attag'ilar, biraq bunday niyeti bolmag'an shaxslar joqarilatıp jiberedi. «**Jumissizlik da'rejesi**» tu'siniginen «**Ta'biyiy jumissizlik da'rejesi**» degen tu'sinik kelip shig'adi. Bul real ham potentsial JMO'ning dinamikasi o'z-ara sa'ykes keletug'in ekonomikalik rawajlanıw waqtındag'ı jumissizlik da'rejesi. Ol friksion ham strukturalıq jumissizliqtin summasınan ibarat bolıp, ol **1980 – 1990** jıllarda **5–6** protsent atirapında edi. Ta'biyiy jumissizlik da'rejesi jumis izlewshilerdin sanı menen bos orınları ten bolgan jag'dayda, yag'niy issi ku'shi bazarı ten salmaqıq awhalda bolg'anda payda boladı. Keyingi waqıtları ekonomistlar arasında ta'biyiy jumissizlik ko'rsetkishinin analogı paydalanıla basladı. Bul ko'rsetkish **NAIRU** – turaqlı inflyatsiya da'rejesindegi ta'biyiy jumis-sizliqtı ko'rsetedi.

Jumissizliqtin ekonomikalıq uslamaları. Ouken nızamı

Jumissizlik makroekonomikalıq mashqalalardın biri bolıp, ol o'z aqıbetlerin keltirip shig'aradı. Endi **Ouken nızamında** ko'rsetilgen jumissizlik uslamalarına toqtap o'temiz. Jumissizlik penen ekonomikalıq funktsionallasıw arasında o'z-ara baylanıs bar ekenligin atap o'tiw gerek.

a) Resurslardan toliq paydalang'an waqıtta, yag'niy jumissizliqtin ta'biyiy da'rejesinde, ekonomikada – ekonomikaning ondirislik potentsiali dep atalıwshı Y^* ondiris ko'lemi do'retileti, bunda potentsial JMO' friksion ham strukturalıq jumissizlik sha'rtlerinde ma'mlekettegi onim islep shig'arıw ko'lemi.

b) Resurslardan toliq paydalanbag'an waqıtta, yag'niy tsikli jumissizlik sha'rtlerinde ekonomikada real manisi JMO' (Y) payda boladı. Ol Y^* - dan ajralıp tuwradı.

v) $(Y - Y^*)$ arasındag'ı ayırma to'mendegishe ataladı:

- JMO' ko'leminin qalıp ketiwi;

- JMO' ko'leminin awısıwı;

- Onimnin absolyut jog'alıwı – bul ekonomikaning ondiris potentsialınan toliq paydalana almag'anlıgınan jog'altqan onimleri, yag'niy, jumissizliqtin ekono-mikalıq uslamaları bolıp tabıladı.

Haqıyqiy statistikalıq qatarlardın analizinen JMO' ko'leminin qalıp ketiwi menen jumissizlik da'rejesi arasında korrelyatsiya bar ekenligin ko'riwimizge boladı: Jumissizlik da'rejesi qanshelli joqarı bolsa, onim jog'altıw da sonshelli ko'p boladı. Yag'niy, jumissizliqtin terbeliwi JMO' ko'leminin terbeliwi menen baylanıslı, bul g'a'rezsizlikti **Artur Ouken matematikalıq tu'rde ko'rsetken** ham ol **Ouken nızamı** dep ataladı:

$$(Y - Y^*) / Y^* = - (K^* (U - U^*))$$

bunda, K – **2,3-Ouken** koeffitsienti dep atalıwshı JMO' ge salıstirg'anda tsikli jumissizliqtin seziwshenlik koeffitsienti; $(U - U^*)$ – tsikli jumissizlik;

(minus belgi) – tan'bası JMO' ko'leminin qalıp ketiwini ham tsikli jumissizliqtin kerig'a'rezliliğin ko'rsetedi.

Bazar ekonomikasındag'ı ellerde jumissizlik turaqlı xarakterge iye boladı.

TEMA: TIYKARG'I MAKROEKONOMIKALIQ AGREGATLARI. BAS INDIKATORLAR ARASINDAG'I O'Z-ARA BAYLANIS

Joba:

1. Ja'miyetlik milliy o'nim(JMO`) ha'm onun` o'lshemleri
2. Qayta(ekilemshi) esaplaw mashqalalari
3. Ja'miyetlik milliy o'nimdi qa`rejetler boyınsha anıqlaw
4. Ja'miyetlik milliy o'nimdi o`ndiris usılları menen esaplaw
5. Ja'miyetlik milliy o'nimdi tu`sirimler boyınsha esaplaw

1. Ja'miyetlik milliy o'nim (JMO`) ha'm onun` o'lshemleri

**Jalpı milliy o'nim (JMO`)** – jıl dawamında ma'mleketin` ishki resursların qollanıw (paydalanıw) arqalı islep shıg`arılg`an tovar ha'm xızmetlerdin` bazar bahası.

JMO`nen jalpı ishki o'nimnin` (JIO`)** ayırmashılıg`ı ekonomikanın` ishki o`ndiris faktorları tiykarında islep shıg`arılg`an o'nimdi bahalaydı. Bunda o`ndiris faktorlarınin` kimnin` qolında, kimnin` menshiginde jaylasıwınin` a`hmiyeti joq. Ko`pshilik jag`dayda **JMO`** menen **JIO` arasındag`ı ayırmashılıq sezilerli da`rejede bilinbeydi, sebebi sırt elde aling`an tabıs (tu`sirim) **JMO`**ge salıstırg`anda aytarlıqtay joqarı emes. Sonday-aq olardın` ko`lemi (mug`darı) shet elliklerdin` usı ma'mleket ishinde alg`an summası menen balansqa keltirilgen.

Ha`zirgi waqıtta ma'mleketlerde is ju`zinde jalpı ishki o'nimdi o'lshew (esaplaw) anag`urlım jen`il, sebebi **JMO`** di anıqlaw ushın o`z puqaralarınin` basqa ellerde islep shıg`arg`an o'nimleri haqqında statistikalıq mag`lıwmatlar jıynaw ju`da` qıyın.

O`ndiriste **Milliy schetlar (esaplawlar) sisteması (MES)** kirgizilgen is ha're-ketlerdi to`mendegishe anıqlaw mu`mkin:

a) Olardın` o`ndiriwshileri bolıp esaplanbaytug`ın basqa ta`replerge beriletug`ın barlıq jeke ha'm ja`ma`a`tlık o'nim ha'm xızmetler o`ndirisi yamasa usı maqsetke bag`darlang`an tovar ha'm xızmetlerdi islep shıg`arıw protsessinde qollanılatug`ın basqa da tovar ha'm xızmetler o`ndirisi.

b) O`ndiriwshileri ta`repinen o`zlerine tayar tutınıw, bul o`z mu`ta`jlikleri ushın yamasa jalpı toplaw (jıynaw) ushın qaldırılğ`an barlıq tovar ha'm xızmetler o`ndirisi. Og`an o`ndiriwshinin` aynalıstag`ı materiallıq qa`rejet zapasların ko`beytiwi de kiredi.

v) U`ydegi ha'm jeke o`z ma`pinen basqa u`y-xojalıqlarındag`ı menshik mu`ta`jlikler ushın paydalanılatug`ın xızmetler. Bug`an menshiklestirilgen xoja-lıqtag`ı jasaw sharayatları ushın pul to`lep (is haqı alıp) u`y jumısların ornılawshı xızmetker de kiredi.

Islep shıqarılğ`an tovarlar ha'm xızmetler jıl dawamında eki bag`darda paydalanıwı (qollanıwı) mu`mkin:

Birinshiden, aqırg`ı juwmaqlawshı tayar tutınıw tovarı sıpatında. Bunda o`ndiriwshiden satıp aling`an tovar bazarg`a qaytarılmaydı ha'm qarıydar ta`repinen tolıq o`z mu`ta`jligine jumsaladı.

Ekinshiden, basqa tu`rdegi tovarlardı tayarlaw ushın bul tovarlardan aralıqtag`ı mu`ta`jlikler ushın paydalanıwı mu`mkin.

2. Qayta (ekilemshi) esaplaw mashqalalari

**JIO`** quramına tek g`ana aqsha tu`rinde bahalanatug`ın o`ndirislik jumıslardan alınatug`ın (o`ndiriletug`ın) tu`sirimler, sonday-aq bo`listirilwler na`tiyjesinde o`ndiris ekvivalentligine sa`ykes keletug`ın tabıslar kiredi. Bul o`ndiristin` ha'm bo`litiriwdin`, bazar operatsiyalarınin` shekleniwine alıp keledi. Ol sonday-aq aqsha tu`rindegi bahalanıw mu`mkin ha'm maqsetke muwapıq bolğ`an tarawlarında da sheklenedi.

Jalpı ishki o'nimnin` qayta esaplanıwınan awlaq bolıw ushın ol tek tovar ha'm xızmetlerdin` juwmaqlawshı tayar tutınıw buyımı sıpatındag`ı nırqı (bahası) boyınsha anıqlanadı. **JIO`**di durıs esaplaw ushın, sol jıldag`ı islep shıg`arılg`an o'nimler ha'm xızmetler bir ma`rte esaplanıwı tiyis. Ko`plegen o'nimler bazarg`a tu`semen degenshe o`ndiristin` bir qansha basqıshlarınan o`tedi.

Na`tiyjede o`nimlerdin` ayırım bo`lekleri ha`m komponentleri bir neshe ret satıladı ha`m satıp alınadı. Bunday bo`leklerdi qayta-qayta esaplap oturmastan, **JIO`di** esaplaw waqtında tayar o`nimnin` tek bazar nırqı (bahası) esapqa alınadı. Usı bazar bahasının` ishine aralıq jumsalğ`an o`nimler bahası da qosılıp ketedi. Aralıqtag`ı o`nimlerdi bo`lek esaplaw qaytalama esaptı ko`rsetedi ha`m **JIO`** nin` bahasın joqarılatıp jiberedi.

Keyns ta`liymatı boyınsha o`ndiristin` tiykarg`ı negizleri – **jer, miynet, kapital** ha`m **isbilermenlik**. Bul faktorlardı bo`listirip qollanıw na`tiyjesinde o`nim (tovar) alınadı **natural** ha`m **pul** tu`rinde). Bir ka`rxana aynalıсындаğ`ı da`slepki tu`sirimler jıyını **qosımsha (u`steme) baha** delinedi, al ma`mlekettegi pu`tin ekonomikada **jalpı u`steme baha** delinedi. Jalpı u`steme baha ele jalpı ishki o`nim (**JIO`**) haqqında hesh bir anıqlama bere almaydı, sebebi bul ushın ele qosımsha esaplawlar za`ru`r. Atap aytqanda, tiykarınan jalpı u`steme bahag`a o`nimlerge qoyılğ`an salıqlardı qosıw ha`m ka`rxanalar ta`repinen qoyılğ`an subsidiyalardı alıw kerek. Milliy Esaplaw Sistemasındağ`ı (**MES**) esaplaw sxeması boyınsha jalpı u`steme baha ko`lemin anıqlaw ushın jalpı islep shıg`arıwdan aralıqtag`ı mu`ta`jlikler (tutınıwlar) alıp taslanadı.

JMO`** - tiykarg`ı makroekonomika ko`rsetkishi sıpatında kelesi u`sh usıl menen anıqlanıwı mu`mkin: **tutınıw, o`ndiris ha`m **bo`listiriw**.

a) JMO` dı qa`rejetler boyınsha anıqlaw.

**JMO`** di qa`rejetler boyınsha esaplag`anda makroekonomika aynalıсындаğ`ı barlıq ekonomikalıq agentlerdin` – u`y xojalıqları, firmalar, ma`mleket ha`m sırt ellikler, ma`mleketten eksport etilgen tovalar-shıg`ın qa`rejetleri juwmaqlastırıladı. Ol to`mendegishe ko`riniske iye:

$$\mathbf{JMO} = \mathbf{C} + \mathbf{I} + \mathbf{G} + \mathbf{Xn}$$

Bunda:

C – shan`araq xojalıg`ında uzaq mu`ddettegi ha`m qısqa mu`ddetke qollanıw ushın za`ru`r bolğ`an tovarlarg`a, sonday-aq turaq jay satıp alıw ushın jumsalğ`an qa`rejetten basqa, xızmet tu`rleri ushın jumsalğ`an shıg`ınlardı o`z ishine alatug`ın jeke tutınıw qa`rejetleri;

I – imaratlar, basqa da qurılıslar, a`spab-u`skeneler, tovar ha`m material zapasların jıynaw, amortizatsiya, sondayaq turaq jay satıp alıw ushın juwmsalg`an u`y xojalıg`ı shıg`ınların o`z ishine qamtıytug`ın jalpı investitsiya;

Ma`mlektlik transport to`lemlerinin` barlıg`ı esapqa alınbaydı, sebebi olar o`ndiristin` ag`ımdag`ı ko`lemin sa`wlelendirmeydi ha`m tu`sirimlerdi bo`list`iriw forması bolıp esaplanadı.

G – armıyanı saqlap turıw ushın, basqarıw apparatına, ekonomikanın` ma`mleketlik sektor xızmetkerlerine is haqı beriw ha`m basqa da za`ru`rliklerge ma`mleket ta`repinen jumsalğ`an qa`rejetler;

Xn – sırt elge tovar ha`m xızmetkerlerdin` sap eksportı.

b) JMO` di o`ndiris usılları boyınsha esaplaw

**JMO`** di o`ndiris usılları boyınsha esaplag`anda ha`r bir firmanın` ha`m tarmaq-lardın` jalpı milliy o`nimdi o`ndiriwde qosqan bahası esapqa alınadı. Bul jag`dayda **JMO`** mug`darı ekonomikanın` barlıq o`ndiris tsiklleri boyınsha juwmaqlastırılğ`an u`steme (qosımsha) baha bolıp esaplanadı.

**U`steme baha** – o`ndiriste o`nim islep shıg`arıw ushın firma ta`repinen satıp alıng`an materialların` bahasın qosa esaplag`andag`ı ulıwma qa`rejetler ko`lemi (mug`darı).

Qayta esaplawlardan awlaq bolıw ushın **JMO`** ekonomikada islengen o`nimlerdin` aqırğ`ı tutınıwg`a tayar bolğ`an juwmaqlawshı nırqı (bahası) sıpatında anıqlanadı. Juwmaqlawshı tayar o`nim ha`m xızmetke aralıq mu`ta`jlikler maqsetinde paydalanbaytug`ın ha`m jil dawamında islep, tutınıw ushın tayar bolğ`an o`nimler kiredi.

v) JMO` di tu`sirimler boyınsha esaplaw

Bul usılda faktorlıq tu`sirimlerdin` barlıq tu`rleri (aylıq is haqı, renta, protsentlik stavka, payda h.t.b.), sonday-aq amortizatsiyalıq esaplawlar, biznes salıqlar juwmaqlastırıladı.

**JIO`** xojalıq sub`ekt rezidentlerindegi jumıs penen ba`ntlikten ha`m menshikten tu`sken tu`sirim da`ramatlardı o`z ishine aladı. Olar to`mendegishe bo`linedi:

- jallag`an miynet da`ramatlari, olar tek puqaralardın` shan`araq xojalıqları arasında g`ana bo`listiriliwi mu`mkin;

- menshiklik ha`m isbilermenlik ha`reketinen aling`an da`ramatlar, olar milliy ekonomikanın` barlıq sektorlarında alınıwı mu`mkin;

JIO` quramında is haqı, renta to`lemleri, protsent ha`m payda tu`rindegi daramatlardan basqa, daramatlardı to`lew menen baylanıslı bolmag`an qa`rejet bo`listiriwdin` ja`ne eki tu`ri bar: kapital mu`ta`jliklerine o`tkeriletug`ın qa`rejet ha`m o`ndiriske salnatug`ın salıqlar.

Sırt elden tu`setug`ın Milliy Schet Sistemasiındag`ı sap daramat **JIO`** ha`m **JMO`** tu`siniginin` ayırmasınan kelip shıg`adı. Bizin` elimizdin` rezidentleri (puqaraları) ta`repinen sırt ellerde aling`an da`ramatlar **JMO`** quramına kiredi, biraq **JIO`** quramına kirgizilmeydi.

Al bizin` elimizdin` territoriyasında elimizdin` rezidentleri emes puqaralar ta`repinen o`ndirilgen faktor daramatlari o`z gezeginde **JIO`** quramına kirgiziledi, al **JMO`** quramına kirgizilmeydi. Faktor daramatlari qatarına is haqı, payda, devidend, protsent ha`m tag`ı basqalar kiriwi mu`mkin.

TEMA: MILLIY SCHETLAR SISTEMASININ` TIYKARG`I INDIKATORLARI ARASINDAG`I O`Z-ARA BAYLANIS

Joba:

1. Milliy ekonomika tu`sinigi. O`zbekstanda milliy ekonomikanın` qa`liplesiw o`zgeshelikleri
2. Milliy ekonomikanın` tiykarg`ı o`lshemleri
3. JMO` di esaplaw usılları
4. Ja`mlengen talap ha`m usınıstı analizlew za`ru`rligi
5. Tutınıw ha`m toplawdın` ekonomikalıq mazmunı
6. Investitsiyalar ha`m onın` da`rejesin belgilewshi faktorlar

1. Milliy ekonomika tu`sinigi. O`zbekstanda milliy ekonomikanın` qa`liplesiw o`zgeshelikleri

Ha`r bir elde ekonomikalıq turmıs o`z-ara organikalıq baylanısta bolg`an makroekonomikalıq ha`m mikroekonomikalıq ken`islikte a`melge asırıladı. Eger mikroekonomika ayırım ka`rxana yamasa tarawdın` ekonomikasının` anaw yamasa minaw tovardın` bahasının` dinamikasın xarakterlese, al makroekonomika ulıwma alg`anda, xarakterlik ekonomikasının` rawajlanıwına onın` pa`tin, proporsiyaların turaqlılıq da`rejesin h.t.b. xarakterleydi.

Makroekonomikalıq ko`rsetkishler bul mikroekonomikalıq ko`rsetkishler jıyındısı. Sebebi, ulıwma ja`miyetlik kapital degenimiz ko`p sandag`ı individual (jeke) kapitallardın` shen`beri aylanısının` na`tiyjesi. Mikroekonomikalıq ha`m makroekonomikalıq protsessler, olardı xarakterleytug`ın ko`rsetkishler birbirinen o`z-ara ayırmashılıqqa iye. Ekonomikalıq turmısta ekewi de ob`ektivlik ha`m pu`tkilley za`rurli bolıp tabıladı. Sonlıqtan da amerikalı ekonomist P. Samuel`son **“Bir mashqalanı tallap bilgen menen basqası haqqında hesh qanday xabarı joq adamdı oqmıslı adam dep esaplawg`a bolmaydı. Atap aytqanda iri eki mashqalanın` qaysısı burınshi payda bolg`anı ha`m en` a`hmiyetlisi qaysısı dep aytıwg`a bolmaydı”**, dep jazg`an.

Ha`r bir qarxananın` o`ndirislik – kommertsiyalıq xızmeti tek g`ana sol qarxananın` xızmetkerlerinin` ku`sh salıwına baylanıslı bolmıstan, al ulıwma ekonomikalıq jag`dayg`a baylanıslı boladı ha`m kerisinshe. Sonlıqtan da, ekonomikanın` dinamikası ha`m ten`salmaqlılıqtı saqlap tuwrıw maqsetinde usı protsesslerdi baylanıstırıw ha`m retlestiriw ekonomikasın` rawajlandırıwdın` ob`ektivlik talabı bolıp qaladı. Ha`zirgi jag`daylarda mikroekonomikalıq ha`m makroekonomikalıq turaqlılıqtı ta`miynlew wazıypasının` ju`kleniwi tosinan bolg`an emes, bul onın` tiykarg`ı funksiyalarınin` ma`mleketin` basqarıw sıyaqlı qarjuları bolıp tabıladı. Usınday jag`daylarda jeke biznes ha`reketi tabıslı bolıwı mu`mkin. Makroekonomikalıq protsesslerdin` rawajlanıwı isbilermenlerdin` is-ha`reketinin` logikasın belgileydi.

Bazar ekonomikasına o`tiw ha`m bazar ekonomikasında bar bolg`an ha`m dinamikalıq mexanizmlerdi makro ha`m mikro da`rejede paydalanıw tek markoekonomikalıq ten` salmaqlılıq ornattılǵan, dipproportsiya, qıtshılıq, inflyatsiyalıq saplastırılǵan jag`dayda g`ana mu`mkin. Sonlıqtan O`zbekstannın` makroekonomikalıq rawajlanıwǵa sha`rayat jaratılıwı tiyis. Ha`r qanday eldin` xalıq xojalıǵı tariyxıy rawajlanıwdın` jemisi bolıp tabıladı. Ol miynetin` ja`miyetlik bo`liniwinin` ha`m kooperatsiyalanıwının` teren`lesiwı na`tiyjesinde uzaq jıllar dawamında qa`liplesedi, eldin` bar bolg`an milliy shiyki zatlarına su`yene otırıp, sol eldin` milliy ekonomikalıq ma`plerin` rawajlanıwın ta`miynleydi.

Milliy ekonomika - o`ndiriwshi ku`shtin` rawajlanıwının` belgili bir da`rejesi menen ekonomikalıq sistemanın` tipi menen, ekonomikanın` udayı o`ndirisinin` xarakteri menen o`zine ta`n bolg`an xojalıq mexanizimi menen, xalıqtın` turmıs keshiriwinin` erisken da`rejesi menen sırtqı ekonomikasının` baylanısları menen xarakterlenedi.

Ma`mlekettin` xalıq xojalıǵı - bul bir pu`tin organizmi bolıp tabıladı. Ol tarawlardıń o`ndiris organizmi bolıp tabıladı. Ol tarawlardıń o`ndiris tu`rлерinin` ha`m territoriyalıq o`z-ara baylanıslı bolg`an sistemasın o`z ishine aladı. Bul sistemada materiallıq o`ndiris (sanaat, awıl xojalıq, qurılıs, transport, baylanıs x.t.b.) sonday-aq materiallıq emes o`ndiris (bilimlendiriw den sawlıqtı saqlaw, ma`deniyat) tarawları o`z-ara baylanısta ha`reket etedi.

Ma`mlekettin` ilimiy-texnikalıq potentsialı qanshelli rawajlang`an bolsa, xojalıq sisteması da qanshelli jetilisen bolıp, xalıq aralıq miynet bo`liniwinin` artıqmasılıǵı qanshelli jaqsı paydalanılsa, o`ndiristin` ekonomikalıq ha`m sotsiallıq na`tiyjeligi, xalıqtın` turmıs keshiriw da`rejesi sonshelli joqarı boladı. Sonın` menen birge milliy ekonomika - bul geografiyalıq tu`sinik emes. Bul belgili bir territoriyada jaylasqan o`ndirislik ha`m o`ndirislik emes tarawlardıń ob`ektlerinin` a`piwayı jıyındısı emes, al ol belgili bir ma`mlekettin` talapların qanaatlandıruwǵa ha`m onın` ma`plerin` qorg`awǵa, onın` xojalıq ha`m siyasiy o`z betinshelikti tamamlawǵa uqıplı bolg`an ekonomikalıq sistema bolıp tabıladı. Ko`plegen ma`mleketler: Aziya, Afrika, Latin Amerikası h.t. basqalar ta`biyg`ıy shiyka zatlarǵa bay bolg`anı menen olardı na`tiyjeli jumsay almag`anlıǵı sebepli qıyın ekonomikalıq awhalg`a tu`sip qalg`anlıǵı belgili.

O`zbekstan xalqı da uzaq jıllar dawamında o`zinin` g`a`rezsizligine iye bolmadı. Ol bir neshshe xanlıqlarǵa (Xiywa, Qoqan, Buxara a`mirliği) o`zinin` bir pu`tin milliy ekonomikasına iye bolmag`an. SSSR-dın` quramında bolg`an waqıtlarda da aytarlıqtay tabıslarǵa iye bola almadı, demek, o`zinin` milliy ekonomikası siyasatın islep shıǵıw ha`m a`melge asırıw mu`mkinshiligine iye bolmadı. O`zbekstan Respublikası g`a`rezsizligi haqqındag`ı deklaratsiyag`a qarama-qarsı burınǵı Soyuzdın` quramında O`zbekstannın` xalıq xojalıǵı, basqa awqamlıq respublikalar menen birlikte ma`jbu`riy ha`m jasalma ekonomika menen bir pu`tin xalıq xojalıǵı kompleksine birlestiriledi. Xojalıqtı ju`rgiziwdin` qatan` oraylastırılǵan sistema jag`daylarında O`zbekstang`a ekonomikanı rawajlandırıwdın` jasalma jolı ha`m bag`darları tanıldı. Na`tiyjede ulıwma Soyuzlıq territoriyalıq miynet bo`liniwinde O`zbekstannın` ekonomikalıq jaqtan qolaysız orın qa`liplesti. Xalıq xojalıǵın kompleksli rawajlandırıw jolı menen respublikanın` ekonomikalıq ma`pin realizatsiyalawǵa umtılıwshılıq itibarg`a alınbadı ha`m ol **“Ekonomikalıq milletshilik”** sıpatında qaralandı. (F. Xodjaev, Ф. Ikramov, A. Dosnazarov, Q. Awezov h.t.b.)

O`zbekstan suverenli ma`mleket sıpatında o`zinin` milliy ekonomikasın ha`m ekonomikalıq siyasatın o`zinin` mustaqıllıǵına erisken da`wirden baslap yag`nıy **1991 jıldın` 1-sentyabrinen** baslap qa`liplestire basladı.

Ja`miyetlik milliy o`nim(JMO) ha`m onın` quram bo`lekleri

Ekonomikalıq o`siwdin` na`tiyjeleri ha`m na`tiyjeliligi o`zinin` juwmaqlang`an tu`rdegi ko`rinisi, ha`r jılı do`retilgen ja`miyetlik o`nim, onın` ko`lemi ha`m strukturası arqalı tabıladı. Ja`miyetlik o`nimdi esaplawdın` ha`r qıylı metodologiyası o`mir su`redi ha`m makroekonomikalıq is-ha`reketinin` na`tiyjesin anıqlawdın` ha`r qıylı ko`rsetkishlerdi paydalanıladı. **Ma`selen:** ulıwma ja`miyetlik o`nim, aqırǵı taza o`nim, ulıwma milliy o`nim, usılardıń ha`r biri o`zinin` o`zgesheliklerine iye ha`m ha`r biri udayı o`ndiriw protsessinin` belgili bir ta`repın sa`wlelendiredi.

Taza milliy o`nim (TMO`), jalpi o`nim menen amortizatsiya arasındag`ı o`zgeshelikti anıqlaydi.

$$\text{TMO} = \text{JMO} - \text{Amortizatsiya}$$

**TMO`** jıllıq o`ndiris ko`lemin ko`rsetedi. Bul ekonomikamı o`ndiris protsesssin qısqartpastan dawam ettiriwdı ta`miyinleydi.

Milliy da`ramat (MD)** – bul o`ndiris shiyki zatları sıpatında paydalanılatug`ın barlıq da`ramatlar mug`darı: **is haqı, renta, protsent ha`m payda.

MD - jan`adan do`retılgen tovarlar ha`m xızmetlerdin` qunı bolıp esaplanadı. **MD** tı anıqlawda **JMO`**-nen amortizatsiya qa`rejetlerin ha`m biznesten (egri) salıqlar alıp taslanadı.

$$\text{MD} = \text{TMO} - \text{Qıya salıqlar}$$

O`ndirilgen **MD** bir jıl dawamında jan`adan o`ndirilgen tovarlar ha`m xızmetler jıyındısı bolıp esaplanırsa, sarp etiletug`ın **MD** ta`biyg`ıy apat h.t.b. ha`diyseler na`tiyjesinde sarp etilgen qarjılardı esapqa alg`andag`ı qun bolıp esaplanadı. **MD**-tın` bir bo`legi tutınıwg`a sarp etilse, qalğan bo`legi toplawg`a sarp etiledi. Tutınıw **JMO`**-nen **MD**-tın` bir bo`legi bolıp, ja`miyet ag`zalarının` materiallıq ha`m ma`deniy talapların, sotsiallıq talapların qanaatlandırıwg`a sarp etiledi.

Toplaw o`ndiristi rawajlandırıwg`a sarp etiliwin bildirse, onın` na`tiyjesi keleshekte tutınıladı. **Shaxsiy da`ramat (ShD)** – adamlardın` is haqı formasındag`ı alg`an da`ramatı bolıp tabıladı. Haqıyqıy (mavjud) bar da`ramat, **MD**-tın` salıq to`lengennen keyingi qalg`an bo`legi. Bunda shaxsiy da`ramattan da`ramat salıg`ı, jeke mu`lk salıg`ı, miyrastan salıq to`lenedi.

Bahalar da`rejesi. Nominal ha`m real JMO`

JMO`** nominal ha`m real milliy o`nim ko`rinisinde de boladı. Nominal milliy o`nim ag`ımdag`ı bahalarda esaplang`an milliy o`nim bolıp tabıladı. Real milliy o`nim bolsa, a`dette o`zgermes bahalarında esaplang`an **JMO` di ko`rsetedi. Real **JMO`** inflyatsiyalıq esaplawg`a alıw na`tiyjesinde esaplang`an mug`dar. Real **JMO`**di esaplawda bahalar indeksinen yamasa defolyatordan paydalanıladı. Real jalpi milliy o`nim mug`darı to`mendegishe formula tiykarında esaplanıladı.

$$\text{Real JMO} = \text{Nominal JMO} / \text{Baha indeksi}$$

JMO`** nın` defolyatorın esaplawda tutınıwshılar sebepshisinin` quramına tutınıw tovarları ha`m xızmetkerlerinin` bahası, investitsiya tovarlarının` eksport ha`m import tovarlardın` bahası esapqa alınadı. **JMO`** defolyatorınan basqa bahalardın` ulıwma da`rejesi - **tutınıw bahaları indeksinen (TBI) paydalanıladı.

Tutınıw bahaları indeksi tiykarında tutınıwshılardın` tutınıw sebeplerinin` qunın ha`m o`tken jıldag`ı tutınıw sebepshesine salıstırg`anda qunı yamasa arzanlasqanlıg`ın anıqlaw mu`mkin.

TBI - ag`ım jıldag`ı tutınıwshılar sebetshesinin` (korzinasının`) bahası belgili bir da`wirden tutınıwshılar sebetshesinin` bahasına qatnasın **JMO`** lerde ko`rsetiliwinde anıqlanadı. Bul to`mendegi formula menen esaplanadı:

$$\text{Baha indeksi} = \left(\frac{\text{Ag`ım jıldag`ı tutınıw tovarları narqı}}{\text{Bazis jıldag`ı tutınıw tovarları narqı}} \right) * 100\%$$

TBI – tutınıw bahaları indeksi; **AJ** – ag`ım jıldag`ı tutınıwshılar sebetshesi bahası; **BI** - belgili da`wirdegi tutınıw sebetshesi bahası;

JMO`** deflyatorı ha`m **TBI arasındag`ı o`zgeshelik bar bolıp olar to`mendegilerden ibarat:

1) **TBI** satıp alıng`an tovarlar ha`m xızmetkerlerdin` bahasın bildirse, **JMO`** deflyatorı o`ndirilgen barlıq tovar ha`m xızmetlerdin` bahasın bildiredi.

2) **JMO`** deflyatorında import tovarlar bahası esapqa alınbaydı.

3) **TBI** ha`m **JMO`** deflyatorında ha`r qıylı agragatlastırıw usılı menen bir-birinen ajratılıp turadı.

O`zbekstanda **TBI** bo`liminen ibarat bolg`an 267 tovarlar ha`m xızmetler ko`rsetiwden ibarat bolg`an tutınıwshılar sebepshesin esaplawg`a mo`lsherlengen:

- 1- bo`lim: Tutinıw tovarlar - 93 tu`r.
- 2- bo`lim: Kiyim ha`m ayaq kiyim - 81 tu`r.
- 3- bo`lim: U`y jay, ıssılıq, elektr energiya, kommunal xızmetlerge to`lenetug`ın haqı - 9 tu`r.
- 4- bo`lim: Xalıqqa turmıs jag`ınan xızmet ko`rsetiw tovarları - 28 tu`r.
- 5- bo`lim: Meditsina xızmeti - 8 tu`r.
- 6- bo`lim: Transport ha`m baylanıs - 14 tu`r.
- 7- bo`lim: Dem alıw, bilim alıw, ma`deniy ilajlar - 26 tu`r.
- 8- bo`lim: Jeke gigienalıq buyımlar - 10 tu`r.

Sap ekonomikalıq pa`rawanlıq ha`m JMO`

“Biz respublikada o`ndiristin` ju`da` to`men da`rejege tu`sip ketiwine, ulıwmalıq issizlikte jol qoymaw. O`ndiris xızmetin xoshametlew ushın jag`day jaratıw, ekonomikalıq bir ta`repleme shiyki zat bag`darına shek qoyıw respublika ishki siyasatının` en` za`ru`r srategiyası bolıwı, awıl – xojalıg`ı shiyki zatı ha`m mineral resursların` teren` irek qayta islew, ba`sekelese alatug`ın tayar o`nimler o`ndiriwge bag`darlang`an texnologiyalıq tsikldin` tamalanıwı da`rejesin o`siriw kerek” - degen edi prezidentimiz I.A.Ka`rimov. **JMO`** ma`mlekettin` xojalıq ju`rgiziwin ko`rsetetug`ın tiykarg`ı ko`rsetkish bolıp esaplanadı. Biraq bul ko`rsetkish adamlardıń turmısının` sıpatı ha`m millettin` parawanlıg`ın ko`rsetpeydi. Usı maqsette du`n`ya ju`zlik ta`jiriyyede “**Sap ekonomikalıq parawanlıq (NEW)** - degen atama qollanıladı“. (**NEW** - degen atama 70 jıllarda V.Nordxaus ha`m Dj. Gobenson ta`repinen kirgizilgen).

NEW - jalpı milliy o`nim o`z ishine alg`an faktorlardı ko`rsetedi.

Ma`selen:** U`y ruzıgershilik jumısları, jeke egislik jerlerdegi jumıslar, balalardı ta`rbiyalaw bos waqıt usag`an **taza ekonomikalıq parawanlıq (TEP) ko`rsetkishinde o`z ko`rnisin tabadı. Bos waqıt, daramatlardıń osiwi menen ko`beyse, xalıqtın` parawanlıg`ı da o`sedi. **TEP** ko`rsetkishinde jasırın ekonomikanı da kirgiziw za`ru`r. Og`an legal biraq salıq to`lemeytug`ın (awırırılırg`a qaraw, reppititorlıq, u`ylerdi remontlaw qosıp esaplanısa, narkotiklerdi satıwshılar esapqa alınbaydı). **TEP** ko`rsetkishine ekologiyalıq faktorlar da ta`sir etedi. Qorshap turg`an ortalıqtın` pataslanıwı, klimatın` o`zgeriwi, xalıq parawanalıg`ına unamsız ta`sir etedi. Demek, xalıqtın` **taza ekonomikalıq parawanlıg`ın** to`mendegishe ko`rsetiw mu`mkin.

NEW - JMO` parawanlıqqa ta`sir etiwshi unamsız faktorlar, bazar xızmetinde esapqa alınbaytug`ın faktorlar - bul bos waqıt.

Ja`miyetlik o`ndiris barqulla qaytalanıp, dawam etip turadı. **O`ndiristin` barqulla qaytalanıp, ta`kirarlanıp turıwındag`ı o`ndiris dep ataladı.** Udayı o`ndiristin` mikro ha`m makro da`rejesi bar. **Mikro da`rejesi,** bul ayırım ka`rxanada, xojalıqta al, **Makro,** bul pu`tkil ja`miyet boyınsha o`ndiristin` qayta-qayta ta`kirarlanıp turıwı.

Neler qayta-qayta o`ndiriledi? 1) o`nim, 2) ishhi ku`shi, 3) o`ndiris qatnasıqlar. Udayı o`ndiristin` materiallıq ko`rinisi ja`miyetlik o`nimdi qayta o`ndiriw bolıp tabıladı. Ol ja`miyetlik o`nimdi tikkeley o`ndiriw, bo`listiriw, awmasıw ha`m tutınırwdan ibarat boladı.

Udayı o`ndiris: a`piwayı, ken`eytirilgen** bolıp ekige bo`linedi. **A`piwayı udayı o`ndiriste ja`miyetlik o`nim o`zgermegen, bir tu`rli ko`lemde o`ndirilip turadı. Al, **ken`eytirilgen o`ndiris** bolsa, o`ndiristin` ko`lemi ken`eyip baradı. Ol o`nimnin` bir bo`legi qaytadan o`ndiriske barıp tu`sedi. Bul protsessti tu`siniw ushın ja`miyetlik o`ndiristin` na`tiyjesi esaplang`an ja`miyetlik o`nimnin` quramın u`yreniw maqsetke muwapıq boladı.

Ekonomikanın` ta`kirarlanıp, jan`alanıp turıwıshiyki zatlar, do`retilgen tovarlar ha`m xızmetlerdin` ha`reketi sıpatında ju`z beredi.

Bul ha`reket ka`rxana ha`m u`y xojalıqları ortasında shiyki zatlar, tovarlar ha`m xızmetler almasıw tu`rinde bolıp turadı.

Resurslar bazarında firmalar u`y xojalıg`ınan is ku`shin, kapital, jer ha`m talapgershilik qa`biletı sıyaqlı shiyki zatları satıp aladı, solardıń esabınan u`y xojalıqları is haqı, renta, protsent, payda, firmasındag`ı aqshalay daramat aladı.

Ka`rxana ta`repinen satıp alıng`an shiyki zatlar (resurslar) o`nimdi o`ndiriw ushın jumısaladı. O`ndirilgen o`nim ha`m xızmetler tovar bazarında u`y xojalıg`ına satıladı. U`y xojalıqlarında

aqshalay da`ramatı tutınıw ushin jumsaladı. U`y xojalıg`ında tovar ha`m xızmetlerdi tutınıp otırıw na`tiyjesinde jan`adan resurslar do`retiledi ha`m olar resurslar bazarında satıladı. Demek - o`ndiris bo`listiriw, almasıw ha`m tutınıw protsesleri u`zliksiz dawam etip, ta`kırarlanıp tuwadı.

Ha`r bir ja`miyettin` ekonomikası, milliy ekonomika bolıp tabıladı. Onın` rawajlanıw da`rejesin ulıwma tu`rde ko`rsetetug`ın tiykarǵı makroekonomikalıq ko`rsetkish **JMO`** bolıp tabıladı.

JMO` - belgili bir da`wirde (mısalı: 1 jıldan) ma`mleket ko`leminde o`ndirilgen barlıq o`nimnin` jıyındıg`ı (1 jıl) tovarlar ha`m xızmetlerdi bazar bahası menen esaplang`anın` jıyındısı. JMO` nın` quramına aqırǵı esaptag`ı o`nim ha`m xızmetlerdin` qunı sonday-aq qosılǵ`an qunlardın` jıyıntıg`ı da kiredi. JMO` di tutınıw satıp alg`anda tutınıwshı aqsha jumsaydı. Sonlıqtan JMO` di qarjı jumsaw dep te sanawg`a boladı. Eger da`ramat ko`z-qarastan alıp qaralsa, JMO` to`mendegishe anıqlanadı:

$$Y = CCA + g * T + W + Rents + g * R + P$$

Bul jerde, **Y = JMO`/CCA** – tutınılg`an kapital (amortizatsiya);

2*T - bizneske tikkeley salıq;

W – jallanıwshılardıń is haqısı;

Rents - ijara ushin to`lem;

2*R – protsent stavkası;

P - individual mu`lkten kelgen da`ramat (da`ramat payda salıg`ın, dividendti ha`m bo`linbeytug`ın paydanı qamtıydı).

Eger qarjı ko`z qarastan alıp qaralsa, onda to`mendegishe anıqlanadı.

$$Y = C + I + V + X$$

Bul jerde: **S** - u`y xojalıg`ının` tutınıwı ushin jumsaytug`ın qarjı;

I - investitsiya qarjı;

V – memlekettin` tovar ha`m xızmetlerdi satıp alıwǵa jumsag`an qarjısı;

X - taza eksport (yamasa import).

Taza milliy o`nim (TMO`) degende, **JMO`** nen tutınılg`an kapitaldı (amortizatsiyanı) alıp taslang`annan qalg`anına ten`.

$$TMO` = JMO` - \text{Tutınılg`an kapital}$$

Milliy o`nim (MO`) degende, **TMO`** nen kommertsiyag`a salıng`an tikkeley salıqtın` ayırmasına ten` degendi tu`sinemiz.

$$MO` = TMO` - \text{Kommertsiyag`a salıng`an tikkeley salıq}$$

Jalpı ishki o`nim (JIO`) **JMO`** nen taza eksportın` ayırmasına ten`.

$$JIO` = JMO` - \text{Taza eksport}$$

Milliy da`ramat ja`miyette jan`adan do`retilgen o`nim.** Basqasha aytqanda milliy da`ramat ja`miyettin` taza o`nimi bolıp esaplanadı. Taza o`nim quramında milliy da`ramat za`ru`riy ha`m qosımsha o`nimge bolıp ekige bo`linedi. **Za`ru`riy o`nim milliy da`ramattın` bir bo`legi bolıp, ol o`ndiristin` ishhi ku`shin udayı o`ndiriwge, yag`nıy onın` jumsısqa uqıplıg`ın saqlap turıw, keyinirek, onın` ornın basatug`ın a`wladttı tayarlaw ushin xızmet etedi.

Qosımsha o`nim milliy da`ramattın` bir bo`legi bolıp, za`ru`riy o`nimnen tısqarı do`retiledi. Ol o`ndiristi ken`eytiw ha`m ja`miyetlik talaplardı qanaatlandırıw ushin xızmet etedi.

Za`ru`riy o`nim, za`ru`riy is waqtında islengen, za`ru`riy miynet waqtında do`retiledi. O`ndiriwshinin` o`z ku`shin saqlap tuwrıw, qayta tiklew ushin islengen miynet za`ru`riy miynet, al og`an sarıplang`an is waqtı bolsa, za`ru`riy is waqtı dep ataladı.

Ja`miyetlik miynet o`nimdarlıg`ı to`men bolg`an buring`ı da`wirlerde is waqtı tek za`ru`riy is waqtı bolıp, do`retilgen o`nim ishhi ku`shin udayı o`ndiriwge bag`darlang`an za`ru`riy o`nimnen ibarat bolg`an. Adamzat ja`miyetti rawajlanıwının` belgili bir basqışında ja`miyetlik miynet o`nimdarlıg`ın artıwı arqasında za`ru`riy o`nimdi o`ndiriw ushin ketetug`ın waqt qısquwı. Na`tiyjede qosımsha is waqtı kelip shıg`adı. Qosımsha is waqtında xızmetker qosımsha o`nimdi do`retiledi. Ja`miyetlik miynet o`nimdarlıg`ı artqan sayın, za`ru`riy is waqtı qısqartıp, al qosımsha is waqtı uzayıp baradı ha`m qosımsha o`nimdi o`ndiriw artıp baradı.

Milliy da`ramattı arttırıw faktorları ja`miyetlik miynet o`nimdarlıg`ın ha`m o`ndiris na`tiyjeligin arttırıw faktorları bolıp esaplanadı. Sol faktorlarg`a texnikalıq o`nimdarlıg`ı resurslardı, u`nemlewge mu`mkinshilik beretug`ın texnika ha`m texnologiyanı kirgiziw, olardan na`tiyjeli paydalanıw, shiyki zat, janılg`ı, energiyalıq materiallardı u`nemlew, o`ndiristi basqarıwdı jetilistiriw islewshilerdin` bilimin arttırıw, olardin` miynetke bolg`an qızıg`ıwshılıg`ın ku`sheytiw ha`m tag`ı basqalar kiredi.

Milliy da`ramattı jumsalıw ta`repien alıp qaralsa, ol **tutınıw** ha`m **toplaw** fondlarına bo`linedi. Milliy da`ramat quramındag`ı tutınıw fondı o`zine to`mendegilerdi qamtıydı:

- ja`miyetlik o`ndiriste ba`nt bolg`an ishilerdin` miynetine haqı to`lew fondı;

- sotsiallıq qamsızlandırıw, pensiya h.t.b.;

- sotsiallıq ja`rdem fondları;

- sotsiallıq xızmetler, sonın` ishinde den-sawlıqtı saqlaw, sanaat (iskusstvo), bilimlendiriw, ilim mekemeleri ushın ajratpalar;

- ma`mleketti basqarıw ha`m qorg`aw shıg`ınları.

Toplaw fondına kelesiler kiredi:

a) O`ndiristi ken`eytiw, jetilistiriw, jan`alaw fondı;

b) Ja`miyetlik resurslar, qamsızlandırıw fondı;

v) Ma`deniy, dem alıw maqsetine kapital jumsaw fondı.

Toplaw ha`m tutınıw fondları ortasında ja`miyetlik o`ndiristi rawajlandırıw ushın maqsetke muwapıq qatnastı du`ziw kerek. Bazar ekonomikasına o`tiwdin` ha`zirgi basqıshında toplaw ha`m tutınıw ortasındag`ı optimal qatnas, yag`nıy xalıq xojalıg`ın du`zimin qayta o`zgeritiw, tayar o`nim ha`m xızmet o`ndiriw joqarı tu`rde ju`rgiziw, xalıqtın` qatlamın ekonomikalıq jaqtan ha`m ku`shli sotsiallıq qorg`aw maqsetlerine baylanıslı qa`liplestiredi.

Toplaw fondı ekonomikanı investitsiyalaw menen baylanıslı. Biraq investitsiya deregi toplaw fondınan tısqarı go`nergen tiykarg`ı fondlardı jan`alawg`a, tu`p-tamırı menen almastırıwg`a sarp etilgen tutınılg`an kapital (amortizatsiyalıq) fondtın` bir bo`legin de o`zine qamtıydı.

O`zbekstanda milliy ekonomikanı ekonomikalıq jetispewshilikten qutqarıw, zamanagoy texnika ha`m texnologiya menen qayta qurallandıırıw maqsetinde shet ellerdin` investitsiyaların elge kirgiziw ushın ha`m olarg`a qolay ekonomikalıq, ja`miyetlik, nızamlılıq, finanslıq sıyaqlı sharayatlar do`retilgen. Milliy da`ramat bazar bahası, ma`leketlik ha`m munitsifiallıq byudjetler arqalı qayta bo`listiriledi. Ma`mleketlik byudjetten salıqar ja`rdeminde aqshalay qarjı toplanadı ha`m qayta bo`listiriledi.

Byudjet: **kiris – shıg`ıs, yag`nıy da`ramat** ha`m **qarjı jumsaw** bolıp ekige bo`linedi.

Da`ramat bo`legi - tiykarınan alg`anda ka`rxanalar, yuridikalıq shaxslardın` da`ramatı ha`m paydasınan, sonday-aq puxaralardın` da`ramatınan salıq arqalı alınatug`ın aqsha esabınan toplanadı. Bul jerde salıqlar ulıwma ekonomikada eki ta`repleme wazıypanı atqaradı:

Ma`mleketlik da`ramattı qa`liplestiredi;

2) Tutınıwshıg`a ha`m o`ndiriwshige xoshametlewshi sıpatında ja`rdem ko`rsetedi.

Joqarı tu`rdegi salıqlar bazarda ulıwma balanstı ha`m **JMO`** ko`lemin azaytsa, al to`men darejedegi salıqlar ma`mlekettin` da`ramatın azaytıp jiberedi. Sonlıqtan belgili bir da`wirde salıqlardın` aqılga muwapıq shegin belgilew mashqalası tuwadı.

Qarjı jumsaw – onın` quramına xalıq xojalıg`ındag`ı ja`miyetlik tarawlardı, yag`nıy bilimlendiriw, ilim, densawlıqtı saqlaw, sport – dene shınıqtırıw, sotsiallıq ta`miynat, qamsızlandırıw. xalıqtı ja`miyetlik qorg`aw ha`m qorg`anıw.

Investitsiya 2 tu`rde boladı: a) ulıwma investitsiya; b) taza investitsiya.

Ulıwma investitsiya - o`ndiris tarawında tutınıw ushın ajratılga`n o`nim ha`m xızmetlerdin` jıyındısı. Ulıwma aytqanda o`ndiriste paydalanıw ushın sarp etilgen barlıq investitsiyalıq tovarlar bolıp esaplanadı. Olar o`nim o`ndiriw ha`m shıg`ınlardı qaplaw, shiyki zatlardı ko`beytiw ushın jumsaladı.

Taza investitsiya – ulıwma investitsiyanın` materiallıq resurslardı ko`beytiw ushın, olardı toplaw ushın paydalanılatug`ın bo`legi.

Ta`kirarlaw ushın sorawlar.

1. Ulıwma milliy o`nim ha`m onın` quramı haqqında tu`sinik berin`?
2. Milliy da`ramat degede neni tu`sinesiz?
3. Nominal ha`m real jalpı o`nimge tu`sinik berin`?
4. Makroekonomikalıq o`lshemler degede neni tu`sinesiz?

TEMA: INFLYaTsIYa

Joba:

1. Inflyatsiyanı o`lshew
2. Inflyatsiyanın` sebepleri
3. Inflyatsiyanın` tu`rleri (sebepleri boyınsha)
4. Inflyatsiyanın` aqıbetleri

1. Inflyatsiyanı o`lshew

Inflyatsiya – bul:

- aynalıstag`ı qag`az pullardın` chekten tıs ko`beyip ketiwi yamasa naqlay emes qag`az pullar aynalısinın` ko`leminin` real tovar usınısına salıstırg`anda artıp ketiwi;
- pullardın` satıp alıw uqıplılıg`ının` to`menlep ketiwi;
- uzaq waqıtqa bahanın` ulıwma joqarılap ketiwi.

Dezinflyatsiya – bahanın` o`siw tempinin` pa`sen`lesiwi.

Defelyatsiya – bul inflyatsiya qaytımlıq protsessi.

Inflyatsiya, puldın` monetar teoriyasına salıstırg`anda aynalıstag`ı pul massasının` qaldıg`ı menen o`lshenedi. Biraq, praktikada bul ju`da` quramalı. Sonlıqtan inflyatsiyanı o`lshew baha da`rejesi teoriyasına sa`ykes keledi, atap aytqanda baha indeksinin` tiykarg`ı tu`rlerin anıqlawg`a sa`ykes keledi.

Baha indeksi – bul **t** jıldag`ı bahanın` bazis jıldag`ı bahag`a qatnası, yag`nıy:

$$I = (Pt / Pb) * 100\%.$$

Baha indeksleri to`mendegidey tiykarg`ı tu`rlerge bo`linedi:

- tutınıw bahasının` indeksi;
- ko`tere satıw bahasının` indeksi;
- JMO` deflyatorının` bahasının` indeksi;
- eksport ha`m import bahaların` indeksi.

Baha da`rejesinin` ko`p qollanılatus`ın ko`rsetkish

- bul tutınıw bahasının` indeksi;
- bul bes jıldag`ı bazis jıldag`ı tutınıw korzinası bahasına qatnası.

Tutınıw bahasının` indeksin esaplag`an waqıtta barlıq aqırg`ı tovar ha`m xızmetlerdi qosıp esaplamaydı, al tek g`ana u`y xojalıg`ı ta`repinen do`retiletug`ın «**tutınıw korzinasın**» g`ana esapqa aladı. Bug`an tiykarg`ı azıq-awqat tovarları, kiyim-kenshekler ha`m tiykarg`ı xızmetler (meditsinalıq, transportlıq xızmetler, baylanıs, demalıs, jekke gigiena) ha`m tag`ı basqalar kiredi. **Mısalı,** O`zbekstan boyınsha bul indeks 1994 – jılı yanvar` ayında 24,3% -ke, al 1995- jılı mart ayında bolsa 7,8% - ke ten` bolg`an.

Ko`tere satıw bahasının` indeksi degende, firmalar ta`repinen do`retılgen tovarlar tu`rlerinin` toplamın tu`sinimiz. Baha indeksi o`zgermes tovarlar toplamı ushın **Laspeyres indeksi** atamasın alg`an. Biraq, ol ju`da` qımbat bahalı zatlar menen arzan zatlardın` almasıwshılıg`ın esapqa almag`an, yag`nıy mu`mkin bolg`an tovar strukturası o`zgerisinin` durıs bahalanbawı ju`z beredi. O`zgeriwshi tovarlar toplamın esapqa alıwshı, yag`nıy o`z-ara almasıw mu`mkinshiligi bolg`an indeksi Pashe indeksi dep ataladı, Biraq ta, Paashe indeksinde jasaw jag`dayımın`

da`rejesinin` to`menlewi ko`rsetilmegen. Fisher formulasi eki indeksin` de jetispewshiliklerin toltradi. Joqarida atalg`an indekslerdin` analitikalıq ko`rinisleri to`mendegishe:

Layspeyres formulasi boyınsha bahanın` o`siwinin` indeksi (CPI):

$$I_t = (SP_t * Q_b) / (SP_b * Q_t)$$

Pashe formulasi boyınsha bahanın` o`siwinin` indeksi:

$$I_p = (SP_t * Q_t) / (SP_b * Q_t)$$

Fisher formulasi boyınsha bahanın` o`siwinin` indeksi:

$$I_f = SIF * I_p$$

$$I_f = \{ (SP_t * Q_b) / (SP_b * Q_b) \} * \{ (SP_t * Q_t) / (SP_b * Q_t) \}, \text{ bunda:}$$

SP_t – t jıldag`ı baha;

SP_b – bazis jıldag`ı baha;

Q_t – t jıldag`ı o`ndirilgen o`nim ko`lemi;

Q_b – bazis jilda o`ndirilgen o`nim ko`lemi. Eger CPI tek g`ana tutınıw korzinasının` qunın esapqa alsa, onda ekonomikada tolıg`ıraq ko`rsetkishi – JMO` defelyatorın, yag`nıy nominal JMO` - nin` real JMO` - ge qatnasın paydalang`an tuwrı boladı. Defelyator o`z ishinde barlıq tu`rdegi tovarlardı (tutınıw ha`m investitsiya tovarları) qamtıydı. Biraq-ta, ol CPI – ge qarag`anda ken`erek bolsa da, ol haqqında ha`r bir ayda mag`lıwmat jıynaw kerek ha`m ol ju`da` qıyın boladı. Sonlıqtan da ko`plegen ma`mleketlerde ha`r aydag`ı statistikada CPI mag`lıwmatları qollanıladı. Uzaq mu`ddetli perspektivada bul mag`lıwmatlar o`z-ara jaqınlasadı. Makroekonomikalıq ko`rsetkishlerdin` esabatı ko`binese inflyatsiya tempin qollanıladı. Ol ag`ımdag`ı period bahasının` indeksin ha`m o`tken period bahasının` indeksine qatnasına ten`:

$$n = \{ I_t - I(t-1) / I(t-2) \} * 100 \%$$

Inflyatsiya tempi ko`rsetkishi ja`rdeminde nominal protsent stavkası menen real protsent stavkası arasındag`ı qatnastı Fisher formulasi boyınsha anıqlawg`a boladı:

$i = r + n$ bunda, i - protsent stavkasının` nominal ma`nisi, r - protsent stavkasının` real ma`nisi.

Bahanın` o`siw templeri boyınsha inflyatsiyanın` tu`rleri:

- Nominal inflyatsiya – inflyatsiya tempi jılına 3 – 3,5 protsent bolg`anda.

- O`siwshi inflyatsiya – inflyatsiya tempi jılına 10 % shekem ko`terilgende.

- Galopiruyushaya inflyatsiya – inflyatsiya tempi jılına 20 – 30 % bolg`anda.

- Giperinflyatsiya – ha`r ayda inflyatsiya da`rejesi 50 % bolatug`ın inflyatsiya, bul 6 ayg`a shekem dawam etip joqarılap otıradı. Giperinflyatsiyada puldın` qunı tez pa`t penen to`menleydi, bunday waqıtta barter tez o`siwge jol aladı.

Inflyatsiyanın` sebepleri

Inflyatsiyanın` to`mendegidey sebeplerin atap o`tiw kerek:

a) O`ndirislik uslamalardın` artıwı. Bunda shiyki zat bahasının` o`siwi, ku`ndelikli tovarlardın` qımbatlawına ha`m miynet o`nimdarlıg`ına salıstırg`anda miynet haqının` o`siwi, finanslıq uslamalardın` artıwı haqqında so`z etilmekte. Bulardın` ha`r birinin` o`siwinde isbilermen payda alıw maqsetinde bahanın` artıwın o`zine tu`ser bahag`a tu`siriwge umtıladı. Biraqta bunı a`melge asırıw ushın isbilermenlerdin` ha`mmesi birdey ha`reket etiwı kerek. Keri jag`dayda ba`seke bahanın` ko`teriliwine sebep boladı. Tap usınday shet el o`nimlerinin` ba`sekesi de ju`da` u`lken rol` atqaradı.

b) Talaptın` artıqmashlıg`ı. Talap penen usınıs arasındag`ı ayırmashılıq payda bolıwı mu`mkin. Talap o`ndiris ko`lemine asıp tu`sse (**misalı**, eksponionnistlik pul-kredit yamasa salıq-byudjet siyasatın o`tkeriw na`tiyjesinde) satıwshılar talaptın` to`menlewine ta`wekel qılmastan yamasa basqa o`ndiriwshilerdin` o`nimine talap artıwın esapqa almastan bahanı ko`terip jiberedi. Bahanın` joqarılawına shet elde o`ndirilgen o`nimler ta`repinen bolatug`ın ba`seke shek qoyıwı mu`mkin. Bunday ba`seke bayqalmag`an tarawlarda (jasaw fondı, xızmetler) bahanın` joqarılawı bir qansha bolıwı mu`mkin.

v) **Monopol baha.** Bul paydanın` inflyatsiyası ha`m monopol paydanın` o`siwine alıp keledi. Bul sebepler Keyns mektebinin` ta`replardarlarının` miynetlerinin` arqasında tu`sindiriledi. Inflyatsiyanın` tarqalıwının` monetar-modeli pul massasının` sa`wleleniwinin` qaldıqlarınan onın` tiykarları (koren`lerin) izleydi.

s) Pul massasının` payda bolıwındag`ı qaldıqlar.

Puldın` mug`darlıq teoriyasına qaytsaq:

$$M * V = P * Y$$

bul da`rejenin` templik jazılıwı to`mendegishe ko`riniste boladı:

$$M, O` + V, O` = P, O` + Y, O`$$

Bunda:

M – pul aynalıwı,

V – pul aynalıwının` tezligi,

P*Y - milliy daramat ko`rsetkishi,

**M, O`** - pul usınısının` o`siwi, protsentte,

**V, O`** - pul aynalıwının` tezliginin` o`siwi, protsentte,

**P, O`** - bahanın` o`siwi, protsentte,

**Y, O`** - o`ndiris ko`leminin` o`siwi, protsentte.

Puldın` mug`darlıq ten`lemesinen bunday ten`likti saqlap turıw ushın tovar islep shıg`arıwı menen birge pul massasının` o`siwin de alıp barıw gerek. Keri jag`dayda, qaldıq pul emissiyası talaptın` o`siwine alıp keledi, bunnan «**P**» ko`rsetkishi, inflyatsiyada artıp ketedi (bunda pul aynalıwının` tezligi tuwraqlı dep alıw alıng`an). Joqarıda aytilg`anlardan kelip shıg`ıp inflyatsiyanı to`mendegi tu`rlerge bo`liwge boladı.

Inflyatsiyanın` tu`rleri (sebepleri boyınsha)

a) **Uslamalar inflyatsiyası (usınıs inflyatsiyası)** – uslamalar ko`leminin` o`sip ketiwi na`tiyjesinde payda boladı, ma`selen, miynet o`nimdarlıg`ına sa`ykessiz miynet haqının` o`sip ketiwi. Ko`rip turg`anımday to`mendegi keltirilgen grafiklerde usınıstın` bunday unamsız jog`altıwları bahanın` o`siwine alıp keledi.

b) **Talap inflyatsiyası** – talaptın` joqarılawı na`tiyjesinde kelip shıg`adı. Bunda talaptın` o`siw tezligi usınıs tezliginin` o`siwine alıp keledi.

v) **Ku`tiliw inflyatsiyası** – ju`da` a`hmiyetli bolıp, anıq emeslik, nevrozlıq inflyatsiyanın` keleshekтеgi rawajlanıwı haqqındag`ı boljawlar bahanın` o`siwine ku`shli ta`sir etedi.

Inflyatsiyanın` aqıbeti

a) Belgilengen (turaqlı) Inflyatsiya da`ramat alıwshılardan (pensionerler, studentler, napaqa alıwshılar h.t.b.) salıq o`ndiredi. Inflyatsiyadan tek g`ana jasaw qunına salıstırg`anda ju`da` joqarı da`ramat alıwshılar utadı.

b) Aldınnan ko`rinbeytug`ın inflyatsiya fiksirli da`ramatlardıń finans aktivlerine iye bolg`anlar, naqlay amanatlar iyelerin jazalaydı, bul inflyatsiya tempine dividendler yamasa protsentli qoyılmalar erise almag`anda ju`z beredi.

v) Inflyatsiyadan, inflyatsiya tempin esapqa almag`an, kreditorlar zıyan ko`redi. Bunday inflyatsiyadan kredit esabınan zaem alıwshılar utadı.

s) Inflyatsiyadan uzaq mu`ddetli perspektivag`a investitsiya proektin prognozlastırıw qıyınshılıg`ı tu`sken isbilermenler zıyan ko`redi.

d) Makroekonomikalıq situatsiya bir pu`tinley to`menleydi. Ekonomikalıq o`siw pa`sen`leydi. Inflyatsiyanı bir orında turıw bahası ju`da` qımbat. Bunnan da`rejesi boyınsha ja`miyetlik qatlamlar payda boladı. O`tiw da`wirinde inflyatsiya spiralların este saqlaw gerek.

Qısqqa mu`ddetli jumıssızlıq ha`m inflyatsiya da`rejesi arasında keri baylanıs boladı, ol **Filips qıysıq sızıg`ı** menen sa`wlelenedi. Filips qıysıq sızıg`ının` original ha`m inflyatsiyalıq tu`rlerin

bo`lip ko`rsetedi. Fillipstin` inflyatsiyaliq qıysıq sızıg`ı. Ma`mleket shıg`ınlar toplanın basqara otırıp qısqa mu`ddet ushın qıysıq sızıqtan jumıssızlıq (**U**) ha`m inflyatsiya (**P**) da`rejesinin` anıq bir kombinatsiyasın tan`lap aladı, inflyatsiyanın` ku`tiliwi Filips qıysıq sızıg`ın on`nan joqarıg`a jiljıtadı.

Filips qıysıq sızıg`ın to`mendegi ten`lemede ko`rsetiwge boladı:

$$P = pe + b(u - u^*) + e$$

Bunda,

P - inflyatsiya da`rejesi,

pe – ku`tilgen inflyatsiya,

(**u – u***) – tsikli jumıssızlıq,

b – mu`yesh koefitsienti,

e – usınıstın` jog`altıwı, shok.

TEMA: O`TIW DA`WIRI EKONOMIKASINDAG`I MAKROEKONOMIKALIQ SIYASAT

Joba:

1. Fiksal siyasatının` ma`nisi
2. Monetar siyasati
3. Ashıq bazardag`ı operatsiyalar
4. Esap stavkasının` siyasati
5. Valyuta kursı tarawındag`ı turaqlastırıw siyasati

1. Fiksal siyasatının` ma`nisi

Aldın ayıp o`tkenimizdey makroekonomikalıq siyasatın` tiykarg`ı bag`darı salıq-byudjet, pul-kredit, sırtqı ekonomikalıq siyasat, da`ramatlar siyasati bolıp tabıladı.

1930– jıllardan baslap makroekonomikanın` traditsiyalıq siyasatına aynalg`an bul, Fiksal siyasati esaplanadı, ol o`z ishine salıq, ma`mleketlik shıg`ınlar ha`m kompaniyalarg`a, individlerge qurallardın` beriliwi tarawlarındag`ı ma`mleketin` barlıq ila`jların qamtıydı.

Keynstin` dawamshılarının` ko`z-qarasınan Fiksal siyasat talap toplanın retlestiriwdin` quralı bolıp tabıladı.

Pul-kredit siyasati o`z ishine ya protsent stavkasının` da`rejesine, yaki kredit ha`m puldın` tu`simliliği ha`m mug`darına ta`sir etetug`ın Oraylıq banktin` barlıq aspektlerin qamtıydı. Monetar siyasat talap da`rejesine de u`lken ta`sir ko`rsetedi. Sonın` menen birge, Fiksal ha`m Monetar siyasati usınıs toplanının` dinamikasına belgili bir ta`sir ko`rsetetug`ının ayıp o`tiwimiz kerek. Sırtqı sawda tarawın ma`mleket ornalıg`an tarifler, bajıxana poshlinası ha`m kvotası, sonın` menen birge valyutanın` almasıruw kursı arqalı retlestirip otıradı.

Fiscal – g`a`ziyne degen ma`nisti bildirip, bunnan **Fiskal siyasati**- ma`mleketlik shıg`ınlar ha`m daramatlar siyasati kelip shıqqan. O`tiw ekonomikasındag`ı ma`mleket bazar sistemasın effektiv funksiyalastırıwg`a uqıplı ja`miyetlik atmosfera ha`m huqıqlıq bazanı ta`miyinlew ma`selesin sheshedi, bunnan ba`seke de saqlanıp qalıwı tiyis.

Bul ma`selelerdin` sheshiliwinde to`mendegi ma`mleketlik funksiyalardın` a`hmiyeti zor:

- baylıq ha`m daramatın` qayta bo`listiriliwi;

- milliy o`nim strukturasını o`zgertiw maqsetinde resurslardın` bo`listiriliwin korrektirovkalaw;

- ekonomikanın` turaqlılıg`ı, yag`mıy, bazar kon`yukturasının` terbeliwi, sonday-aq ekonomikalıq o`siwdi stimullastırıw na`tiyjesinde payda bolatug`ın inflyatsiya ha`m ba`ntlikti qadag`alaw bolıp tabıladı.

Ma`mleket bul funktsiyanı a`melge asırıw ushın puldı qaydan aladı degen soraw payda boladı. Pullar to`mendegi 3 derekten kelip tu`sedı:

Salıqlar;

1. Zaemlar, bul protsent keltiretug`ın g`a`ziyne minnetlemeleri foromasında boladı;

2. Qag`az ha`m tiyin pullardıń emissiyası, bunnan onıń iyelerine protsent tu`speydi, ma`mleket minnetlerge g`a`rezli bola otırıp, salıqtıń ha`m zaemnıń joqarı da`rejesine isenedi ha`m de olar alıng`an salıqlar ha`m o`zinin` shıg`ınlarınan` da`rejesin joqarılatıw yamasa to`menletiw mu`mkinshiligine iye.

Ma`mleketlik shıg`ınlar siyasatı bul ma`mleket ta`repinen ekonomikanı retlestiriwdin` usıllarınan` biri.

Eger ekonomikalıq sistema ten`salmaqlıq jag`dayda bolsa, ma`mleketlik satıp alıwlarınan` ko`leminin` qısqarıwı o`ndiriwshilerde tovar – material zapaslarınan` jobadan tis ko`beyiwine alıp keledi. Usıg`an baylanıslı firmalar o`ndiris ko`lemin qısqartadı, yamasa bahanı arzanlatadı yaki basqa da ilajlardı ko`redi. Bul o`z gezeginde milliy islep shıg`arıwdın` ko`leminin` qısqarıwına alıp keledi. Bul jag`dayda firma o`ndiris ko`lemin ken`eytedi, yamasa bahanı joqarılatadı. Solay etip, real ma`nisindegidey nominal ma`nisinde de milliy islep shıg`arıwdın` o`siwi ta`miynlenedi.

Demek, milliy o`nim da`rejesin talap toplamınan` o`siwin qısqarta otırıp yamasa stimullastırıp retlestiredi degen so`z. Salıqlar ma`mleketke ekonomikag`a ta`sir etiwidin` ekinshi instrumetin beredi. Salıq stavkalarınan` joqarılawı menen u`y xojalıg`ınan` iyeliginde qalatug`ın bo`legi azayadı. Bunnan tutınıwda qısqaradı, demek jobalastırılmag`an tovar–material zapaslarınan` toplanıwınan` sebebi bolg`an talap toplamınan` qısqarıwına alıp keledi. Firmanın` reaksiyası bolsa, joqarıda ko`rsetilgen salıq stavkalarınan` to`menlewi qarama-qarsılıqlı na`tiyje ko`rsetedi.

O`tiw ekonomikasında ma`mleketlik funktsiyanın` a`hmiyetli ta`repi sonnan ibarat bolıp ekonomikanı retlestiriwden, yag`nıy bazar ekonomikasın ta`miyinlew ha`m tolıq ba`ntlikke erisiw, baha da`rejesin turaqlastırıwdan ibarat boladı. Keynes pikirinshe ekonomika real shıg`ınlar jobalastırılğ`an shıg`ınlarg`a ten` bolg`an waqıtta ten`salmaqlılıqta boladı. Fiskal siyasatı ekonomikanın` turaqlasıwına tek ma`mleket basshıları ekonomika tendentsiyaların qadag`alap, keleshekte rawajlanıwın ko`re alg`anlıqtan, og`an sa`ykes «**diskretlik fiskal siyasatın**» ju`rgizgennen g`ana erise aladı degen pikir bolmaw ushın to`mendegilerdi atap ko`rsetemiz:

- Zamanago`y fiskal siyasatı o`z ishine avtomat turaqlastırıw elementlerinin` a`hmiyetlilerin qamtıyadı. Olarg`a to`mendegi faktorlar kiredi:

Salıq tu`siminin` avtomat o`zgerisi. Progressiv salıq sisteması jeke da`ramatlar ha`m korporatsiya da`ramatlarına g`a`rezli boladı ha`m de olar qanshelli to`menlegen sayın salıqlardıń kelip tu`siwi de to`menleydi. Da`ramatlar ko`beyse salıqlar da ko`beyedi. Salıqlardıń zamanagoy salıq sisteması tez ha`m quwatlı faktor ekonomikalıq tsikldi jumsartıwshı esaplanadı.

Bunnan basqa avtomat turaqlastırıwshıg`a jumıssızlıq napaqası ha`m basqa da sotsiallıq to`lemler, fermerlerge ja`rdem programması, korporatsiya ha`m jeke amanatlar kiredi. Avtomat turaqlastırıwshınan` funktsiyalasıw shegarası olardıń ha`reketinin` mexanizmi jetkiliksiz ekenligi anıqlanadı.

Diskretsiyalıq fiskal siyasatınan` tiykarg`ı quralları to`mendegiler:

- ma`mleketlik shıg`ınlar menen baylanıslı programmalardıń o`zgerisi;

- «**transfert**» tipindegi shıg`ınlar programması;

- salıq da`rejesinin` o`zgeriwi.

Bunday sha`rtlerde ma`resimler bolıp xalıqqa tuwrıdan-tuwrı to`lem to`lew ko`lemin o`zgeriw ha`m salıqlar kiredi.

2. Monetar siyosatı

Pul – kredit siyasatının tiyargı maqseti, ekonomikanı bir pu'tin turaqlastırw bolıp esaplanadı. **Pul – kredit** siyasatı qulaw da'wirinde pul usınısının, shıg'ınlardı ken'eytiw ushin inflyatsiya da'wirindegi ko'beyiwine, kerisinshe shıg'ınlardı shegeralanıwı ushin pul usınısının da shekleniwine alıp keledi. Siyasatı turaqlastırwdın quralları bolıp, pul usınısının u'y xojalıqların biznesi ta'repinen retlestiriliwi esaplanadı. Oraylıq bank ta'repinen pul massasın retlestiriw quralı bolıp to'mendegiler esaplanadı:

- ashıq bazardagı, yag'ny g'a'ziyelik qag'azlardın ekilemshi bazardagı operatsiyalar;
- esabat stavkası, yag'ny Oraylıq bankte kommertsialıq banklerdin zaem protsentlerin retlestiriw siyasatı;
- normativli rezervlerdin o'zgeriwi.

Ayırım jag'daylarda Federal rezerv sisteması «FRS» ekinshi da'rejeli instrumentlerdin to'mendegi 4 tu'rin qollanıladı:

- «mag'lıwmatlastırwdan» paydalanıw;
- aktsiya satıp alıwda kreditti sheklew;
- tez mu'ddetke satıw boyınsha kreditti qadag'alaw ha'm basqa da tutınıw kreditin baqlaw;
- u'y qurılısına do'retilgen sha'rtlerdin orınlanıwın qadag'alaw.

Ha'zirgi ku'nde en'a'hmiyetli instrument bolıp, ashıq bazardagı operatsiyalar esaplanadı.

3. Ashıq bazardagı operatsiyalar

Ekonomikada artıqmash pul massasın osiwi bayqalg'annan son` Oraylıq bank onı sheklemekshi boladı. Oraylıq bank ashıq bazardagı ag'ımdagı basqarıwshı operatsiyalarg'a qayta satıp alıw sha'rtlerine kelisken jag'dayda ag'ırgı satıp alıw formasındagı qımbat bahalı qag'azlardın satılıwın sho'kemlestiriwge biylik beredi.

Qayta satıp alıw sha'rtinin kelisimi bolıp qımbat bahalı qag'azlardı satıw boyınsha **dilerdin sha'rtına ması** esaplanadı. Sonlıqtan da, bul operatsiya tu'ri bank rezervinin shamasına waqıtsha ta'sir ko'rsetedi. «**Qayta satıp alıw**» sha'rti orınlanıwı menen rezerv shaması o'zinin da'slepki shıqqan da'rejesine qaytadı. Ashıq bazardagı operatsiyalar, a'dette, dilerler ta'repinen g'a'ziyne veksel'lerinin satılıwı arqalı a'melge asırıladı. Dilerler ma'mleketlik obligatsiyalar boyınsha olardı iyelerinin atların ashıp bermeydi. Biraqta, tiykarınan bul qamsızlandırıw, iri kompaniyaları, iri isker firmalar ha'm kommertsialıq banklerden ibarat boladı.

Federal Rezerv sisteması qımbat bahalı qag'azlarga to'lemlerdi telegraf arqalı jiberedi. Bahalı qag'azlar satıp alıwshıları o'zlerinin banklerine sa'ykes rezervlerin - Federal Bank rezervlerindeki depozitlerin jog'altadı. Ja'ne de, bank sistemasın aling'an qosımsha rezervtin ha'r bir dolları rezervti jabıw maqsetinde alg'an depozitler kategoriyasınan dollar ko'lemin neshe ma'rtege pa'seytiwge boladı. Ekonomikadan ha'r bir qosımsha dollar rezervin alg'andagı pul massasın to'menlewin anıqlawshı restriksiyanın mug'darlıq ko'rsetkishi bolıp pul mul'tifikatorları esaplanadı. Bunda puldin ideal mul'tifikatorların emes, al bunnan da quramalı faktorlar menen anıqlawshı real mul'tifikatorlardı esapqa alıw za'ru'r. Eger ekonomikada qulaw ha'm jumıssızlıq o'siwi do'nip turg'an finansas quralların jetilispewshiligi sezilse, FRS ma'mleketlik bahalı qag'azlardı satıp ala otırıp, pul usınısın ken'eytiw siyasatın ju'rgizedi.

Ashıq bazardagı operatsiyalardı anıq esaplaw mu'mkinshiligi bolmay qalg'anda, olar FRS – dan u'zliksiz o'tkeriledi.

Balanslarda qımbat bahalı qag'azlar nominal qunı boyınsha jazıladı, al olardı satıp alıw bahasında a'melge asırıladı. Al pul jog'altıwlar bolsa banklerdegi arnawlı rezerv fondları ta'repinen jabıladı, ol kapital schettin esabınan boladı.

Ashıq bazardagı operatsiyalardı pul massasın retlestiriw ushin qollanıwına qaramastan, ol bunday retlestiriw quramına alısta emes ekenligin ko'rsetedi.

4. Esap stavkasının` siyasati

Bizler usı waqıtqa shekem bankler ta`repinen qosımsha rezervler mug`darın do`retiwidin` bir g`ana mu`mkinshiligi, bul qosımsha qoyılmalardı tartıw dep esaplap kelgen edik. Biraq ta, haqıyqatında, bankler olardı Federal rezerv sistemasında yamasa basqa banklerde zaemlastırıw jolı menen qosımsha rezervler do`retiwı mu`mkin.

Qısqa mu`ddetli ssuda tu`rinde o`zlerinin` rezervlerin usınatug`ın bankler, Federal fondlar bazarı sıyaqlı ranılmay, ssuda protsentinin` stavkası Federal fondlar boyınsha stavka protsenti dep ataladı.

Sonın` menen birge, «**esap aynası**» dep atalıwshı arqalı bankler FRS dan zaemlar jolı menen rezervler alıwı mu`mkin.

Bankler zaemlar ushın FRS -g`a eki jag`dayda mu`ra`ja`t etedi:

a) Depozitti massalıq tu`rde ku`tilmenen jag`dayda o`zlerinin` rezervlerin ta`rtipke keltiriw maqsetinde alıp taslawı ushın;

b) O`zlerinin` qosımsha ma`wsimin tutınıwların qanaatlandırıw ushın. Bul jag`dayda FRS ayrıqsha sha`rtler menen uzaq mu`ddetli kreditlestiriwdi a`melge asıradı.

«**Esap aynası**» arqalı FRS –dan alınatug`ın ssuda protsentinin` stavkası bank esabının` stavkası dep ataladı. Mine, usı stavka pul usınısın qadag`alawdı a`melge asırıwshı siyasattı – bul pul usınısınin` «**anıq qurıwdın`**» ja`rdemshi instupmenti, sonlıqtan ol ashıq bazarda Oraylıq bank xızmetine sa`ykes o`tkeriledi.

Oraylıq bank restriksiyalıq siyasat ju`rgizgende, ol ashıq bazarda g`a`ziyne bahalı qag`azlardın` usınısın joqarılatadı, ol o`z gezeginde bahanın` to`menlewi ha`m dara-mattın` artıwına alıp keledi. Na`tiyjede u`y xojalıqları olardı satıp ala baslaydı. Biraq, bankler de jetkilikli daramat ketiretug`ın qımbat bahalı qag`azlardı shıg`arıwg`a qızıg`a baslaydı, olar bunda rezerv qıtshılıg`ına qaramastan is ju`rgizip, qımbat bahalı qag`azlardı satıwda motivatsiya jog`altıp qoyadı.

Oraylıq bank operatsiyalarının` tikkeley ta`sirinde turg`an Federal fondlar bazarındag`ı rezervlerge bankler ta`repinen bolg`an ku`shli talap federal fondlar boyınsha protsenti joqarılatadı. Bul jag`dayda Oraylıq bank federal bazarlarına protsentin` ha`m bahalı qag`azlar da`ramatlılıg`ının` joqarılawı ushın esap stavkasın birden ko`terip jiberedi. Rezerv fondlarının` zaemları jaramsız bolıp qaladı. Sonın` menen birge, rezerv zaemlarına iye bankler bahalı qag`azlardın` qımbatlawına baylanıslı olardı tez sata baslaydı ha`m fond zaemların qaytaradı. Esap stavkasının` bunday siyasattı ashıq bazardag`ı operatsiyalardıń effektivligin asıradı. Esap stavkasının` da`rejesinin` to`menlewi tartıl`an zaemlar esabınan rezerv ko`leminin` o`siwine mu`mkinshilik beredi ha`m pul massasının` ken`eyiwine tirek boladı.

Onın` printsipial ma`nisi rezerv fondları zaemlarının` qısqa mu`ddetshiligine iye, ol banklerdin` bir qansha likvidli bolg`an bahalı qag`azlarına – g`a`ziyne biletlerine aynalıslıw stimullastıradı ha`m bunnan pul usınısınin` o`zgeriw protsessi tezlesedi.

Ashıq bazardag`ı esap stavkası siyasattı menen bekkemlengen operatsiyalar Oraylıq bankke jeterli «**ju`ziwshen`**» mu`mkinshilik beredi, bunda ol pul usınısın basqaradı ha`m «**pul tolg`ımı**» ku`shin onın` eki bag`dardag`ı tezligi menen birge retlestirip otradı.

5. Valyuta kursı tarawındag`ı turaqlastırıw siyasati

Valyuta siyasati – bul valyuta kursı sistemasın tan`law ha`m valyutalıq operatsiyalar qanday kurstı alıp baratug`ının anıqlaw.

Tan`lang`an valyuta kursı sisteması ha`m valyuta kursı ma`mleket ekonomikasına, onın` turaqlasıwına ha`r ta`repleme ta`sir ka`rsetedi. Haqıyqatında da, ma`mleket ta`repinen o`tkerilip atırg`an valyuta siyasattı ishki bazar bahasının` ulıwma da`rejesine, milliy valyutadag`ı tovar bahasının` qatnasına, ishki ha`m sırtqı bazarlarg`a o`z ta`sirin tiygizedi.

Valyuta kursı – bul milliy valyuta birliginin` shet el valyuta birligindegi sa`wlelengen bahası yamasa kerisinshe.

«**Valyutanın` almasıw kursı**» termini valyuta bazarındag`ı talap ha`m usınıs na`tiyjesinde sa`wlenetug`ın nominal almasıw kursın xarakterlew ushın qollanıladı. Valyuta kursınin` qanday

sisteması qollanıwınan g`arezli sol ma`mlekettegi valyuta bazarındaǵı tadap ha`m usınıstın` qatnasına qaray kurs o`zgerip tuwrıwı kerek.

Real almasıw kursı **Er** - bul eki ma`mlekettin` tovar almasıwı arasındag`ı qatnas. Ko`rip turg`anında, **Er** real ha`m **En** almasıw kursına qatnasın to`mendegi formuladan ko`remiz. Real almasıw kursı eki ma`mlekettegi tovar ha`m xızmetler bahasınıń qatnasın anıqlaydı:

$$Er = En * P1 / P2, \text{ bunda,}$$

P1 - berilgen ma`mlekettin` milliy valyutasında o`ndirilgen tovar bahası, **P2** - shet elde ha`m shet el valyutasında islep shıg`arılǵan tap usınday tovardın` bahası. Real valyuta kursı qanshelli joqarı bolsa, watandarlıq tovarlar da sonshelli qımbat boladı, al taza eksport bolsa to`men boladı.

O`tiw ekonomikasının` ma`mleketleri o`zlerinin` ekonomikalıq reformaların o`tke-riwge kiriskennen baslap almasıw kursı rejiminin` ken`eytilgen spektrinen paydalanıp kelmekte.

Endi valyuta siyasatının` tiykarg`ı variantların ko`rip o`teyik:

a) Ekinshi bir kursqa sahstrg`anda qatan` kurs belgilew.

Fiksirlengen valyuta kursı sistemasında milliy valyuta kursı Oraylıq bank ta`repinen belgilenedi. Bunda Oraylıq bank shet el valyutasın belgilengen kurs boyınsha satıwǵa ha`m satıp alıwǵa kurstın` erkin terbeliwine shek qoyıwdı o`zine wazıypa etip aladı. Egerde, milliy valyutanın` bahası usı shegarag`a jetip qalsa, Oraylıq bank interventsıya o`tkeredi, yag`nıy ol milliy valyutanı shet el valyutası ornına satıp aladı yamasa kerisinshe.

Fiksirlengen valyuta kursın qollap – quwatlaw ushın to`lew balanısında bolatug`ın qıtshılıqtı jabıwǵa rezerv kerek boladı. Eger, rezerv jetkiliksiz bolsa, onda proteksionist sawda – satıq ila`jları yamasa valyutalıq qadag`alawdı engiziw za`ru`r boladı. Bul varianttın` artıqmashılıqları to`mendegilerden ibarat:

- valyuta terbelisinen baylanıslı anıq emeslik faktorının` ta`siri azayadı;
- ekonomikag`a investitsiya tu`rindegi kapitaldın` ag`ıp keliwi ko`beyedi, bunnan usı ma`mleketke isenim artadı;
- makroekonomikalıq siyasattı a`melge asırıwǵa, yag`nıy bahalardı turaqlastırıwǵa tiykar payda boladı;
- ma`mleketler arasında sawda baylanısları ta`miyinleniwi mu`mkin.

TEMA: FIRMALAR HA`M OLARDIN` BAZAR EKONOMIKASINDAG`I ROLI

Joba:

1. Biznes ha`m isbilermenliktin` ulıwmalıqları ha`m ayırmashılıqları
2. Ka`rxananın` tiykarg`ı formaları
3. Agrar qatnasıqlar ha`m olardıń bazar ekonomikasındag`ı o`zgeshelikleri
4. Jer rentası tu`sinigi
5. Agrobiznes ha`m onıń tu`rleri
6. Menedjment ha`m marketing

1. Biznes ha`m isbilermenliktin` ulıwmalıqları ha`m ayırmashılıg`ı

Bazar ekonomikası isbilermenlik ha`m bizneske tiykarlang`an ekonomika. Biznes degende qandayda xızmet penen ba`nt bolıwdı ha`m isbilermenlerdin` ekonomikalıq qatnasıqları tu`siniledi. Ha`zirigi waqıtta ekonomikalıq xızmettin` qa`legen tu`ri menen shug`ıllanıwshı xojalıq sub`ektlerinin` is ha`reketleri biznes ha`m isbilermenlik penen tıg`ız baylanıslı. Biznes isbilermenlik qatnasıg`ı sıpatında o`z sub`ektlerine iye. Olarg`a:

- jeke ta`rtipte biznes penen shug`ıllanıwshılar;
- isbilermen birlespeler;
- ma`mleketlik sho`lkemler h.t. basqalar kiredi.

Biznes ken` mazmundag`ı tu`sinik. Isbilermenlik onıń bir forması. Isbilermenlik tovar islep shıg`arıw, xızmet ko`rsetiw jolı menen da`ramat tabıwdı an`latadı. Bazar ekonomikası jag`dayında isbilermenlik ekonomikanı ha`reketke keltiriwshi ku`sh sıpatında xızmet etedi. Isbilermenlik ulıwma aqsha tabıw emes, al qandayda tovar islep shıg`arıw, xızmet ko`rsetiw yamasa do`retiwshilik penen shug`ıllanıwdı bildiredi.

Bizneske isbilermenlikten basqa basqasha jollar menen ma`selen, jerdi yamasa mu`lkti ijarag`a berip renta alıw, basqalardı jallap isletiw arqalı da`ramat tabıw, aqshanı bankke qoyıp protsent alıw sıyaqlı xızmetler de kiredi. Biraqta bul xızmetlerde hesh na`rse do`retilmeydi, al tek g`ana baylıqtan baylıq arttırıladı. Bunday xızmetler isbilermenlikke kirmeydi. Sonlıqtan da isbilermenlik jumis islemey turıp, kapital esabınan da`ramat tabıwdı biykarlaydı.

O`zbekstan Respublikası isbilermenlik haqqındag`ı nızamına muwapıq **“Isbilermenlik menshik sub`ektlerinin` da`ramat tabıw maqsetinde ta`wekelshilik etiw ha`m mu`lk juwapkershiligi tiykarında ha`rekettegi nızamlarg`a su`yengen halda ekonomikalıq xızmetlerdi ko`rsetiw”** -dep ko`rsetilgen

Rejeli ekonomikadan bazar sistemasın o`tiw da`wirinde isbilermenliktin` to`mendegi toparları payda boladı:

1. Mayda islep shıg`arıw menen ba`nt bolg`an isbilermenler;
2. Aqıl miyneti menen shug`ıllanıwshı isbilermenler;
3. Fermerler;
4. Ja`ma`a`t ha`m aksionerlik menshiktin` birliktegi iyeleri;
5. O`z ka`rxanasına iye, basqalardı jallap isletetug`ın isbilermenler.

Menshik formalarının` ko`p tu`rliligine baylanıslı isbilermenlikte tek g`ana jeke xızmet penen bir qatarda ja`ma`atlık, sem`yalıq, ma`mleketlik ha`m aralas (qospa) isbilermenlikler de ha`reket etedi. Isbilermenler qanshelli ko`p bolg`an sayın, o`ndiris rawajlanıp, ekonomika joqarı da`rejedegi o`siw ko`rsetkishlerine iye boladı.

Isbilermenlik penen shug`ıllanıw ushın aldı menen huqıqıy kepillikke iye bolıwı kerek ha`m nızam qag`ıydalar menen qorg`alıw za`ru`r. Isbilermenlerge qolaylı jag`daylar jaratıp beriwde ma`selen, **“O`zbekstan Respublikasının` isbilermenlik haqqındag`ı”, “O`zbekstan Respublikası menshik haqqındag`ı”** nızamları ha`m t.b. nızamlarında isbilermenlikte sho`lkemlestiriwdin`, og`an tiyisli bolg`an huqıqları ha`m juwapker-shilikleri ko`rsetilgen.

En` aldı menen isbilermenlikti sho`lkemlestiriwge belgili bir mug`dardag`ı qarjı talap etedi. Sebebi isbilermenler ha`m biznesmenler erkin tu`rde jumıs alıp barıwı ushın o`zlerinin` qarjılarına iye bolsa maqsetke muwapıq bolar edi. Isbilermenliktin` en` za`ru`r faktori isbilermenlik qa`biletı, yag`nıy istin` ko`zin biliwi bolıp tabıladı. Eger de isbilermen isti qalay alıp barıwdı bilmese, ol qansha qarjıg`a iye bolmasın, nızam onı qorg`amasın, ba`ri bir ol jumıstı alıp bara almaydı. Sonlıqtan da isbilermenlik joqarı ta`jiriybeni, teren` bilimdi, basqarıw uqıplılıg`ın, qa`nigeli jumıs ku`shin talap etedi.

Isbilermen bazardın` tiykarg`ı qatnasıwshısı tu`rinde bazardın` jag`dayı ha`m da`rejesin o`zinin` dıqqat orayına tarta biliw qa`biletine de iye bolıw lazım. Sebebi isbilermenliktin` tiykarg`ı sha`rtleri bazardı toltırıw, al maqseti payda alıw.

Isbilermenlik rawajlanbasa ekonomikalıq o`siwde bolmaydı. Isbilermenlik onın` qanday da bir maqsetke qaratilg`an xızmeti bolg`anlıqtan, ol ekonomikalıq qatnasıq sıpatında o`zinin` printsip ha`m qag`ıydalarına iye. Olar to`mendegilerden ibarat:

- 1) **Menshik qatnasıqlarının` qatnasıwshısı bolıw, o`ndiris faktorlarına iyelik etiw;**
- 2) **Ekonomikalıq erkinlikke iye bolıw;**
- 3) **Ekonomikalıq ha`reketler ushın juwapkershilikti o`z moynına alıw ha`m jumıstın` na`tiyjeligine juwap beriw;**
- 4) **Payda alıwg`a umtılıw;**
- 5) **Kommertsiyalıq sırg`a iye bolıw;**
- 6) **Ba`seke gu`resine qatnasıw ha`m bazarda nızam tiykarında hadal ba`sekelesiw;**
- 7) **Aldawshılıqqa jol bermew, hadallıq penen xızmet etiw;**
- 8) **Ekonomikalıq ta`wekelshilik;**
- 9) **Nızam qag`ıydalarg`a boysınıw;**
- 10) **Isbilermenlikte o`zin-o`zi basqarıw.**

Isbilermenlik ma`mlekettin` qatnasıwshısız, onın` ja`rdemisiz rawajlanbaydı.

Ma`mleket salıqlar, subventsiyalar, eksport jen`illikleri, sonday-aq o`zinin` esabınan pulsız ulıwma bilim beriw arqalı isbilermenlikti qollap quwatlaydı. Isbilermenlik penen shug`ıllanıwshılar patent ha`m litsenziyalarg`a iye bolıwları tiyis.

Patent - bul jeke ta`rtipte isbilermenlik penen shug`ıllanıwg`a berilgen gu`walıq. Ol ma`mleketlik finans sho`lkemleri ta`repinen beriledi.

Litsenziya-patentten paydalanıwg`a berilgen ruxsatnama.

2. Ka`rxananın` tiykarg`ı formaları

Bazar ekonomikası jag`dayında tiykarg`ı tovar o`ndiriwshi bolıp, ka`rxanalar xızmet etedi. Isbilermenlikte ka`rxanalardan baslanadı. Ka`rxana o`z aldına, o`z iqtıyarı menen xojalıq ju`rgiziwshi sub`ekt. Ol qanday menshikke tiykarlanıwına qaramastan bazar ushın xızmet etedi. Ka`rxana satıwshi sıpatında bazarg`a o`z tovarların shıg`aradı, al qarıydar sıpatında o`ndiriske gerekli bolg`an resurslardı satıp aladı.

Ka`rxana xojalıq ju`rgiziwshi sub`ekt sıpatında ekonomikalıq g`a`rezsizlikke iye. Ol tiykarg`ı ekonomikalıq mashqalalardı o`zi sheshedi. Bazarg`a qarap is tutadı. Rejeli ekonomikadan bazar ekonomikasına o`tiw da`wirinde ka`rxananın` erkinligi sheklengen boladı.

Ka`rxanalar ma`mleketlik menshikte bolmasa da ma`mleket qadag`alawında boladı. Olar xızmet tu`rin tan`lawda erkin bolmaydı. Biraqta olar a`stelik penen bazar qatnasıqlarına o`te baslaydı. Ka`rxanalardın` menshik formaları ha`m xojalıq ju`rgiziw usılları ha`r qıylı. Xızmet ko`rsetiwine qarap ka`rxana kishi, orta ha`m iri ka`rxanalar bolıp bo`linedi.

Ka`rxanalar o`z na`wbetinde kishi, orta ha`m iri biznesti de sho`lkemlestiredi. Kishi ha`m orta biznes bazar ekonomikası jag`dayında ha`r qanday jag`dayg`a tez beyimlese aladı, onın` ushın pul tabıw an`sat, bul jerde ekonomikalıq ma`pler arasında u`ylesimlikte joqarı da`rejede boladı.

3. Agrar qatnasıqlar ha`m olardıń bazar eknomikasındag`ı o`zgeshelikleri

Agrar qatnasıqlar bazar qatnasıqları sistemasında ayırıqsha orındı iyeleydi.

Agarar qatnasıqlar awıl xojalıg`ı o`ndirisi ha`m onıń tiykarıg`ı o`ndiris quralı bolg`an jerden paydalanıw boyınsha bolatug`ın qatnasıqlardı an`latadı. Bizge belgili awıl xojalıg`ı sanaat ushın shiyki zat, al xalıq ushın awıl xojalıq o`nimlerin jetkerip beriwshi tiykarıg`ı taraw bolıp tabıladı. Sonlıqtan da pu`tkil du`n`ya ju`zinde awıl xojalıg`ın rawajlandırıwg`a ayırıqsha itibar berilgen.

Agrar qatnasıqlar ekonomikalıq qatnasıqlardıń en` a`yiemgi forması, sebebi insannıń ekonomikalıq xızmeti jerdi isletiwden baslang`an.

Jer awıl xojalıq o`ndirisinin` tiykarıg`ı quralı sıpatında o`zinin` bir qatar o`zgesheliklerine iye. Jer ha`r qanday o`ndiristin` ulıwmalıq sha`rti sıpatında tek g`ana awıl xojalıg`ında paydalanılıp qalmastan, al onnan resurs sıpatında sanaatta ha`m qurılısta da paydalanıladı.

Demek, jerge resurs sıpatında talap ku`shli. Biraq jerge talap qansha ku`shli bolıwına qaramastan onıń usınısı sheklengen. **Mısali**, O`zbekstan Respublikasınıń ulıwma jer fondı **n`n`w9w.w min` gektar**, sonnan barlıq awıl xojalıq jerleri **g`w9hw min` gektardı** quraydı. Jer sheklengen bolg`anlıqtan biz onı ko`beyte almaymız, biraq olarg`a investitsiya jumsaw arqalı paydalanılatug`ın jerlerdin` mug`darın ko`beytiw mu`mkin.

Jerdin` resurs sıpatındag`ı ekinshi bir o`zgesheligi onıń ornın hesh na`rse basa almaydı. Basqa resurslardı bolsa almastırıw mu`mkin. **Mısali**, miynet resursların mashina menen almastırıwg`a boladı. Jerdin` resurs sıpatındag`ı o`nimdarlıg`ı da sheklengen. Eger onıń o`nimdarlıg`ı sheklenbegende edi, azg`antay jer uchastkalarınan paydalanıw arqalı g`ana, pu`tkil du`n`ya ju`zi xalqın awıl xojalıq o`nimleri menen ta`miyinlew mu`mkin bolar edi.

Bulardıń ha`mmesi agrar qatnasıqlardıń o`zine ta`n bolg`an o`zgesheligin keltirip shıg`aradı. Bulardan tısqari awıl xojalıq o`ndirisinin` ta`biyiy jag`daylardan g`a`rezli bolıwı, awıl xojalıg`ında islenetug`ın miynet penen alınatug`ın na`tiyje ortasındag`ı aralıq waqıttın` bolıwı, onıń ma`wsimli xarakteri ta`kirar islep shıg`arıw protsessinde esapqa alınıwı tiyis bolg`an o`zgeshelikler esaplanadı.

4. Jer rentası tu`sinigi

Jer ta`biyat o`nimi bolg`anlıqtan onıń o`nimdarlıg`ı da ha`r qıylı. Awıl xojalıq jerleri o`zinin` o`nimdarlıg`ı boyınsha jaqsı, ortasha ha`m to`men hasıldarlı jerler bolıp bo`linedi.

Jaqsı ha`m ortasha hasıldarlıqqa iye bolg`an jerler o`zinin` ko`lemi boyınsha sheklengen ha`m ol xojalıq ju`rgiziwshi sub`ektler ta`repinen iyelep aling`an. Bul jerge xojalıq ob`ekti retindegi monopoliyanı keltirip shıg`aradı.

Eger awıl xojalıq o`ndirisinde jaqsı ha`m ortasha hasıldarlı jerlerden paydalanılıp qoyılatug`ın bolsa, ol bazar talapların qanaatlandıra almaydı. Sonlıqtan awıl xojalıq o`ndirisinde to`men hasıldarlıqqa iye bolg`an jerlerde aylanısqa qosıladı. Jerlerden paydalanıw huqıqına keletug`ın bolsaq, ol jer iyesi qolında bolıwı sha`rt emes. Jerler basqa sub`ektlerge ijarag`a da beriliwi mu`mkin. Jer iyesi jerden paydalang`anlıg`ı ushın olardan to`lem aladı ha`m bul to`lemnin` tiykarın awıl xojalıg`ında o`ndirilgen qosımsha o`nim quraydı. Usı qosımsha o`nimnin` bir bo`legin renta formasında jer iyeleri o`zlestirip aladı.

Demek, **renta**, bul jerge menshikliktin` ekonomikalıq jaqtan realizatsiya-lanıwı bolıp tabıladı. Renta absolyut, differentsial, monopol renta bolıp ha`r qıylı tu`rlerge bo`linedi.

Absolyut renta jerge jeke menshik monopoliyasına baylanıslı alınatug`ın renta bolıp tabıladı. Jerge menshik huqıqınan paydalana otırıp, jer iyesi en` to`men hasıldarlı jerlerden de absolyut renta aladı.

Differentsial rentanın` o`zi **differentsial renta-I** ha`m **differentsial renta-II** bolıp bo`linedi. **Jerlerdin` ta`biyiy o`nimdarlıg`ı ha`m bazarlarga` jaylasıw jag`dayına baylanıslı alınatug`ın renta differentsial renta-I dep ataladı.** Joqarıda aytqanıımızday jerler ta`biyiy o`nimdarlıg`ı boyınsha ha`r tu`rli boladı. Jerdin` o`nimdarlıg`ı ha`r tu`rli bolg`anlıqtan bul jerlerden aling`an o`nimnin` individual qunları da ha`r qıylı boladı. Biraq bazarda o`nimler individual bahalar menen emes, al bazar bahası menen satıladı. Awıl xojalıg`ının` tiykarıg`ı o`zgesheligi bul jerde to`men

hasıldarlı jerlerden aling`an o`nimnin` bahası bazar bahası xızmetin atqaradı. Bunday bolmag`anda to`men hasıldarlı jerlerde hesh kim xojalıq ju`rgizbegende bolar edi.

Jaqsı ha`m ortasha hasıldarlı jerlerde xojalıq ju`rgizwshiler o`nimnin` individual bahası menen bazar bahası ortasındag`ı ayırmashılıq esabınan artıqsha tabıs ko`redi. Usı tabıs **differentsial renta-I** -din` tiykarın quraydı.

Rentanın` bul tu`ri xojalıqlardıń iskerligine baylanıslı bolmag`an ta`biyiy sharayatta ju`zege keledi. Sonlıqtan ol ja`miyetlik talaplardı qanaatlandırırw maqsetinde byudjetke toplanadı.

Differentsial renta-II jerdin` ekonomikalıq o`nimdarlıg`ına baylanıslı alınadı.

Xojalıqlar jerdin` hasıldarlıg`ın arttırırw maqsetinde og`an qosımsha qa`rejetler jumsaydı. Jumsalg`an bunday qa`rejetler tu`rlishe na`tiyje berip, aling`an tabısta ha`r qıyılı boladı.

Differentsial renta-II jerdin` ekonomikalıq hasıldarlıg`ı menen baylanıslı bolg`anlıqtan, onın` bir bo`legi xojalıqlardıń o`zlerinin` ıxtıyarına qaldırıladı.

Awıl xojalıq o`ndirisinde monopolialıq renta da bolıp, ol ayırım kem ushırasatug`ın o`nim tu`rlerine monopol bahalar belgilew arqalı alınadı. **Mısalı**, tsitrus o`nimleri, chaydın`, limon h.t. basqalardıń ayırım tu`rleri. Renta tek g`ana awıl xojalıg`ında emes, al qazıp shıg`arıwshı sanaat tarawlarında da alınadı.

Qazılma baylıqlardıń jaylasıw jag`dayı, ka`nlerdin` baylıg`ı, olardı qazıp shıg`arıw ushın sarıplanatug`ın qa`rejetlerdin` de tu`rlishe bolıwına alıp keledi. Bul ayırım ka`rxanalardıń qosımsha tabıs alıwına mu`mkinshilik jaratıp ha`m ol renta tu`rindegi da`ramattı o`zlestiriw imkaniyatın beredi.

Jer bahası to`mendegishe anıqlanadı:

$$Jb = (Jr / P) * 100\%$$

Bunda **Jb** – jer bahası, **Jr** – jer rentası, **P** – bankke to`lenetug`ın protsent

5. Agrobiznes ha`m onun` tu`rleri

Agrobiznes isbilermenliktin` awıl xojalıg`ı menen baylanıslı bolg`an tu`rin an`latadı. Biznestin` bul tu`ri rawajlang`an bazar ekonomikası ushın ta`n bolıp, onın` tiykarı maqseti bazarg`a kerekli bolg`an awıl xojalıq o`nimlerin jetkerip beriw arqalı payda ko`riwden ibarat. Agrobizneske awıl xojalıg`ı menen baylanıslı bolg`an iskerlik penen shug`ıllanıwshı biznes tu`rleri kiredi.

Basqasha aytqanda agrobiznes awıl xojalıq o`nimlerin qayta islew, onı tutınıwshılarg`a jetkerip beriw ha`m texnikalıq xızmet ko`rsetiw menen baylanıslı bolg`an isbilermenlik xızmeti bolıp tabıladı. Agrobiznes agrosanaat kompleksinin` barlıq buwınların o`z ishine aladı. Onın` qatnasıwshıları bolıp isbilermen fermerler, awıl xojalıq o`nimlerin qayta islew menen shug`ıllanıwshı sanaat isbilermenleri, awıl xojalıq o`nimlerin satıw menen shug`ıllanıwshı isbilermenler, sonday-aq olarg`a finanslıq xızmet ko`rsetiwshı kompaniyalar esaplanadı.

Agrobiznestin` en` tiykarı buwını fermer (diyhan) xojalıg`ı bolıp tabıladı.

Fermer xojalıg`ı awıl xojalıq o`nimlerin jetkerip beriwshiler bolıp, olar o`zlerinin` jerinde yamasa ijarag`a aling`an jerinde xojalıq ju`rgizedi.

Fermer (diyhan) xojalıg`ının` tiykarı artıqmashlıg`ı bul jerde mu`lk ha`m miynet o`z-ara birigedi. O`ndiristi rawajlandırwıg`a umtılwshılıq joqarı boladı ha`m olar bazar talaplarına tez iykemlese aladı. Materiallıq juwapkershilikte joqarı boladı.

Ha`zirgi waqıtta O`zbekstan Respublikasında 23 mın`nan aslam fermer xojalıqları bolıp olarg`a ortasha 19-20 gektardan jer maydanı tuwrı keledi. Biraq fermer (diyhan) xojalıg`ının` rawajlanıwı, onın` sanı menen emes, al sapa ko`rsetkishleri menen belgilenedi. Yag`nıy fermer xojalıqlarının` xalıqtı sapalı awıl xojalıq o`nimleri menen ta`miyinlew da`rejesine itibar qaratılıwı kerek. Bul boyınsha respublikamızda bir qatar ilajlar belgilenip ha`m ol agrar reformalardıń tiykarı bag`darlarınan biri esaplanadı.

Agrobiznestin` a`hmiyetli tu`rlerinen ja`ne biri **agrofırmalar** bolıp tabıladı.

Agrofırmalar - awıl xojalıq o`nimlerin jetistiriw ha`m onı qayta islew menen baylanıslı bolg`an ka`rxanalardıń birigiwi na`tiyjesinde du`ziledi.

Bazar ekonomikasi jag`dayında agrobiznestin` jan`a tu`rlerinen biri **agrosanaat birlespeleri** esaplanadı.

Agrosanaat birlespeleri - awıl xojalıq o`nimlerin islep shıg`arıwshı ha`m og`an baylanıshı xızmet tu`rleri menen shug`ıllanıwshı bir neshe xojalıq ha`m ka`rxanalardı o`zinde birlestiredi. Awıl xojalıg`ında bulardan basqa ma`mleketlik ka`rxanalar, ja`ma`at xojalıqları ha`m shirketler, qospa ka`rxanalar da iskerlik ko`rsetedi.

6. Menedjment ha`m marketing

Adamzat tariyxında menedjment siyaqlı tez progressiv rawajlanıw menen rawajlang`an ko`rsetkishlerdi bilmedi. 150 jıl dawamında basqarıw protsessi-rawajlang`an kapitalistlik ma`mleketlerde ma`mleketin` sotsiallıq jag`dayların sonday da`rejede rawajlandırıdı, yag`nıy olar du`n`ya ju`zinde o`zlerinin` qızıg`ıwshılıg`ın ornata basladı. Ha`zirgi waqıtta menedjerler joqarı kwalifikatsiyag`a iye tayarlıqtan o`tken adamlar menen islesedi.

Basqarıw xızmeti o`z ma`nisi ha`m xarakteri boyınsha ja`miyet turmısında ruwxıy ta`rtipke salıw a`hmiyetine iye. Adamzat ilim-texnika, ekonomika ha`m sotsiallıq jetiskenliklerin qanshelli ko`terip barsa, basqarıw xızmetinin` ilimge bolg`an talabı toqtawsız o`sip baradı. Basqarıwdın` a`hmiyeti - ob`ektiv ha`m sub`ektiv jag`daylardı qoyılğ`an maqsetke erisiwge mu`mkinshilik beretug`ın salıstırma ha`m qatnasta bolıwın ta`miyinlewden ibarat. Basqarıw xızmetindegi jetiskenlik basshınin` orınlawshılar (islewshiler) miynetine bolg`an qatnastan qanshelli qızıg`ıwshılıg`ın an`lata biliwshilik qa`biletine sezilerli da`rejede baylanıshı.

Zamanago`y basshınin` a`hmiyetli basqarıw maqseti o`zinin` islewshilerin ma`deniy jaqтан jan`a da`rejege ko`teriw, olardı ruwxıy jaqтан salamat ja`miyetke aylandırıwdan ibarat.

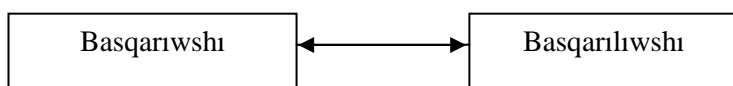
Rawajlang`an ma`mleketlerde adamlar gruppasın tiykarınan 3 professiyag`a bo`lgen:

1. U`y xızmetkerleri; 2. Fermerler; 3. Sanaat rabochiyları.

Basqarıw instrumentleri tiykarınan 3 tu`rge bo`linedi:

1. Ierarxiya; 2. Bazar instrumentleri; 3. Ma`deniyat.

1-instrument sho`lkemde islewshilerge ta`sir etiwshi qural bolıp, bunda bag`ınıwshılar ha`m basqarıwshılar arasındag`ı qarım-qatnastı joqarıdan adamlar u`stinen basshılıq etiwdi ha`m materiallıq baylıqlardı qadag`alawshı qural bolıp esaplanadı. Basqarıw protsessiya 2 podsistemadan turadı.

Usı eki sistemanı qatnastırıwshı instrument ierarxiya dep ataladı. Basqarıw protsessiya ko`p basqıshqa iye bolıp tabıladı.

2-instrument bazar-bul satıwshı ha`m satıp alıwshının` ma`plerin qorg`awshı ha`r qıylı menshiklik formalarındag`ı xızmet ko`rsetiwshinin` gorizonta`l tu`rindegi o`z-ara birdey huqıqqa iye adamlar toparı bolıp esaplanadı.

3-basqarıw instrumenti - bul ma`deniyat bolıp esaplanadı. Bul tiykarınan o`z ishine ja`miyet ta`repinen islep shıg`ılğ`an ha`m ta`n alg`an sotsiallıq normalardı, ko`rsetpelerdi, u`rp-a`det da`stu`rlerdi o`z ishine aladı ha`m ha`r bir adam usı ko`rsetkishler arqalı o`zin o`zi tutadı.

Bul 3 instrument ju`da` quramalı ko`rsetkishler bolıp tek g`ana a`piwayı basqarıw instrumenti emes, ba`lkim ulıwma ja`miyettin` ekonomikalıq da`rejesin anıqlaytug`ın instrument bolıp esaplanadı.

Tovar pul qatnasıklarının` rawajlanıwı bazar ekonomikasın ta`rtipke salıwshı mexanizmler ha`m basshılıq metodlarına, basqarıw printsiplerine ju`da` ken`nen qızıg`ıwshılıq oyatpaqta, sonın` ushında keyingi waqıtları biz paydalanıp atırğ`an ekonomikalıq terminler qatarına bir qansha jan`a terminler kirgizildi. Usı terminlerdin` biri menedjment bolıp esaplanadı.

Amerika ilimpazları ta`repinen kirgizilgen bul ingliz so`zi ha`zirgi waqıtta ulıwma ekonomikanın` tiykarıg`ı elementi dep qarasaq boladı. Eger menedjment tu`sinigin a`piwayı til menen tu`sindiretug`ın bolsaq, bul to`mendegi mag`ananı an`latadı, yag`nıy basqa birewlerdin`

miynetin, aqıl-oyın ha'm minez-qulqı motivlerin paydalanıw arqalı alg'a qoyg'an maqsetke erisiwden ibarat.

Menedjment - bul o`ndiristi basqarıw degen mag'ananı an`latadı. Sonday-aq ha'r qıylı ka`rxanalarda, sho`lkemlerde ha'm basqada ekonomikalıq sistemalarda adamlar u`stinen basshılıq etiw is ha`rekettin` tu`ri bolıp esaplanadı. Menedjment - usı funktsiyanı a`melge asırıwda qatnasatug`ın adamlardın` bilimler ko`pligi bolıp esaplanadı.

Menedjment tu`sinigi ekonomikalıq tu`siniktin` biri bolg'an. Biznes tu`sinigi menen ju`da` jaqın biraq, olardıń ha'r biri o`zine ta`n mag'ananı an`latadı.

Biznes-bul o`nim shıg`arıw ushın ha'm payda alıwga qaratılğ'an adamlardın` is ha`reket tu`ri. Biznesti basqarıw bul kommertsiyalıq, bul xojalıq sho`lkemlerin basqarıwdan ibarat. Biznesmen bul kapital iyesi, yag`nıy tabıs keltiretug`ın aylanıstıg`ı pul iyesi. Bunday adamnıń qol astında hesh kim islemewi mu`mkin, hesh qanday lawazımdı iyelemeydi. Al menedjerler bolsa turaqlı lawazımg`a iye boladı ha'm qol astında birneshe adamlar isleydi. Ka`rxanalardın` na`tiyjeli jumis islewi olardı basqarıw menen tig`ız baylanıslı boladı.

Ha`zirgi waqıtta ka`rxanalardı basqarıwda menedjmenttin` roli a`hmiyetli. Menedjment - bul bazar ekonomikası jag`dayında ka`rxananı basqarıw forması bolıp tabıladı. Ol firmanın` o`ndirislik xızmetlerin rejelestiriw, miynet jag`dayın sho`lkemlestiriw, sawda jumısların ju`rgiziw, firmanın` keleshegin belgilew, og`an jetiw ilajların a`melge asırıw ha'm firmanın` ekonomikalıq potentsialnı basqarıw sıyaqlı wazıypalardı orınlaydı. Menedjmenttin` tiykarğ`ı organları marketing esaplanadı.

Bazar ekonomikasına o`tiwge baylanıslı turmıstın` barlıq tarawları sıyaqlı bilimlendiriw tarawında da teren` strukturalı o`zgerisler a`melge asırılmaqta.

Joqarg`ı ta`limdi basqarıw ha'm onın` ekonomikasın jetilistirip barıw bu`gingi ku`nnin` a`hmiyetli ma`selelerinen biri esaplanadı. Sonlıqtan da biz **“Menejment tiykarları”** pa`ninde basqarıwdın` ilimiy tiykarların, basqarıw etikasını, basqarıw psixologiyası ha'm pedagogikasını, menedjer modelleri, joqarg`ı ta`limdi basqarıwdın` du`zilisi ha'm sistemasın, bas-qarıwshınnıń usılların ha'm printsipleri, bilimlendiriw orınların ha'm oqıw ta`rbiya protsessin basqarıw printsiplerin, joqarg`ı ta`lim ekonomikasınnıń tiykarların ha'm onı finanslastırıwı qarjı menen ta`miynlestiriw), ta`lim xızmetindegi marketingti uyrenip baramız.

Ha'r qanday miynet protsesi, meyli ol kishi bolsın yaki ulken bolsın basqarıwdı talap etedi. Biraqta basshı bolıw an`sat emes. Prezidentimiz **I.A.Ka`rimovtn`** atap ko`rsetkenindey **“Bu`gingi ku`nnin` en` a`hmiyetli wazıypası, a`sirese basqarıwda respublika ko`leminde, oblast, qala, rayon, awıl ha'm basqa da ma`selelerdi basqarıwda jan`asha pikirley alatug`ın, qıyın jag`daylarda juwapkershilikti o`z moynına ala biletug`ın, turmıs penen tek qa`dem basa alatug`ın, bilimli, isbilermen adamlardı tabıw, olarg`a isenim bildiriwden ibarat».**

Basqarıw teoriyasınnıń da`slepki ko`rinisleri Yu.Tsezar`, A. Makedonskiy, N.Bonapard, Orta Aziyada A`mir Temur dawirlerinde qa`liplese basladı. Da`slepki waqıtları basqarıw tiykarınan a`skeriy qa`siyetke iye bolg'an.

XVIII a`sirdin` aqırlarında Angliyada bolg'an sanaat krizisi basqarıwg`a bolg'an qızıg`ıwshılıqtı ku`sheytti. Sol da`wirde baslap basqarıwshılardı tayarlawg`a ayrıqsha itibar berile basladı. Biraqta XIX a`sirdin` aqırı XX a`sirdin` baslarında texnika ha'm texnologiyannıń jetilisiwi, o`ndiristin` keskin o`siwi basqarıwdı quramalastırıp jiberdi ha'm onı arnawlı bilimlerde talap etiwshi xızmettin` ayrıqsha tarawına aylandırdı. Usı mashqalalardı sheshiw ushın basqarıwdag`ı ta`jriybeni ulıwmalastırıw o`ndiris ha'm islewshilerdi basqarıwdın` na`tiyjeli usılların izlewge alıp keldi.

Na`tiyjede basqarıw haqqındag`ı ta`liymat - menedjment ju`zege keldi. Sol da`wirde baslap bu`gingi ku`nge shekem basqarıwda to`mendegi to`rt bag`dar (teoriya, mektep) evolyutsion formada rawajlanıp o`zlerinin` tiyisli u`leslerin qosqan. Olar kelesiler:

1. Ilimiy menedjment (1885-1920) - tiykarın salıwshılar F.Teylor, G.Emerson h.t.b.
2. Ha`kimshilik menedjmenti (1920-1950) tiykarın salıwshılar A.Fayol, M.Veber h.t.b.
3. «Insan qatnasıqları» mektebi (1950 jıldan ha`zirge shekem) tiykarın salıwshılar - E.Meyo, R.Laykerd h.t.b.

4. Zamanago'y menedjment (1950 jildan ha'zirge shekem) tiykarin salıwshılar-G.Saymon, E.Deyl h.t.b.

Bazar ekonomikasını jag'dayında xojalıq xızmetlerin basqarıwda menedjmenttin` roli ayrıqsha. Inglis so`zi bolg'an «Management» so`zi bizin`she awdarması boyınsha basqarıw, sho`lkemlestiriw degen ma`nisti an`latadı.

Birinshi basqarıwdın` ilimiy kursı a`hha` jılı amerikalı Dj. Varton ta`repinen islep shıg`ıldı, biraq o`zinin` sol waqıtları a`meliy qollanıwların taba almadı, tek g`ana aradan qo`jul o`tkennen keyin oqıwlıq qural retinde qollana baslandı.

1910 jılı Amerikanlı «Fraxtovıx kompaniya» wa`kili L. Brandeys birinshilerden bolıp «Ilimiy basqarıw» tu`sinigin eiritti, al sol jılı F.U.Teylor (1856-1915) ta`repinen «Printsıpı nauchnogo upravleniya» atamadag`ı miynet jariqqa baspadan shıqtı ha`m usı miynet ha`zirgi «Menedjmenttin` ha`zirgi teoriiyası ha`m ilimiy basqarıw sistemalarınin` sol waqıttag`ı **«Teylorizm»** degen atamnı aldı. «Teylorizm» o`zinin` rawajlanıwın G.L.Gant, erli zayıplı F. ha`m L. Gilbert, G.Emerson, G. Ford h.t.b. miynetlerinde ju`zege keldi ha`m a`melge asırıldı.

Pourens Gantt (1861-1919), ol jeke opratsiya ha`m ha`reketlerdi emes, al o`ndirislik protsessti tolıq izertledi.

Teylordın` ideyasın dawam ettiriwshilerden amerikalı ilimpaz Garrington Emerson (1853-1931), onın` 1900-jılı «O`nimdarlıqtı basqarıw ha`m miynetke is haqı to`lewdirin` tiykarı» («Proizvoditel`nost` kak osnovanie dlya upravleniya i oplati truda»), al 1912-jılı onın` «O`nimdarlıqtın` 12 printsıpı» («Dvenadtsat` printsipov proizvoditel`nosti») miynetleri jariqqa baspadan shıqtı.

Genri Ford (1863-1947) amerikalı avtomobil` qurılısının` tiykarin salıwshı ha`m teoriyasın du`ziwshi, sol waqıtta «Fordizm» atamag`a iye bolg'an, onın` «Moya jizn`, moi dostijeniya» ha`m «Segodnya i zavtra» miynetlerinde to`mendegi fordizm koz qaraları keltirilgen:

- Ha`r bir jumısshının` ha`ptesine 48 saat islewi, al onnan ko`p emes, biraq joqarı is haqı to`lew kerek.

- Barlıq mashinalardıń jag`dayları optimal` tu`rde uslap turıw, adamlardı o`zi qorshag`an ortalıqtı qa`dirley biliwge ha`m o`zin o`zi qa`dirlewge shaqırg`an.

1914-jılı Ford o`zinin` zavodında ma`mleket boyınsha en` joqarı is haqı to`lewdi kirgizdi ha`m sol sebepli ko`plegen isbilermenler ta`repinen qayıp bolmawshılıq ha`m qarama-qarsılıqlar`a dushar boldı. O`zinin` printsıplarına tiykarlang`an Ford 8 saatlıq jumıs ku`nin, mektepler ashtı ha`m bul mekteplerde oqıg`an ziyrek, talantlı oqıwshılarg`a arnawlı stependiyalar to`legen, sotsialogiyalıq laboratoriya du`zdi, bunda miynet jag`dayların izertlew, jumısshılarg`a xızmet ko`rsetiw, en` a`hmiyetlisi ol tutınıwshılarg`a ba`rhama tolıq kewil bo`ldi (servis jasaw, o`zine tu`ser bahasın to`menletiw sıyaqlı).

«Ford – bul Teylor: adamlardıń sho`lkemlestiriwshiligin polat temirge almastırg`an, Ford – bul en` keyingi Teylorizm so`zi»-dep Rossiyalı miynetti ilimiy sho`lkemlestiriwshilerinin`, baslawshılarının` biri bolg`an A.K. Gastev o`z waqtında jazg`an edi.

«Adam qatnasıqları mektebi ha`m ha`zirgi zaman menedjmenti»-nin` tiykarin salıwshılardıń biri nemets psixologı Gugo Myunsterburg (1863-1916) du`n`yada birinshilerden sanaat psixologlar mektebin du`ziwshilerden bolıp onın` sol waqıtları «Psixologiya ha`m sanaat na`tiyjeliligi» («Psixologiya i promıshlennaya effektivnost`») atamada miyneti jariqqa shıqtı.

Menedjmenttin` psixologiyalıq aspektlerin amerikalı Meri Parker Follet (1868-1933) ortasha gruppalarda sotsial-psixologiyalıq qatnasıqlardı u`yrengen ha`m o`zinin` «Taza ma`mleket» («Novoe gosudarstvo») atamada 1920 jılı jazg`an miynetin menen ma`mleketti basqarıw ha`m biznes boyınsha du`nyag`a belgili boldı ha`m adamlar qatnasıqlarının` sferalarınin` a`hmiyeti haqqında ken`nen toqtag`an.

«X» ha`m «Y» teoriyanın` tiykarin salıwshı Duglas Makshregor (1906-1964) pikirinshe eki tip basqarıw teoriiyası bolıp, ol eki tip xızmetkerlerdin` durıslıg`ı yamasa xızmetkerler qatnasıg`ın su`retlewshi eki tip basqarıw bar ekenligin ko`rsetedi.

Menedjmenttin` Bixovioristik bag`darının` rawajlanıwında Abraxam Maslou (1908-1970) u`lken u`les qostı. Ol tutınıw teoriyasın ilimde «Tutınıwshılar piramidası» at penen belgili

menedjment teoryasın kirgizdi. Onın` pikirinshe adamlardıń` bizneske bolg`an talabı tuwraqlı, al o`ndiristin` mug`darı bolsa o`zgeredi.

XX a`sirdin` basında bazar xojalıg`ına sotsial-bag`darlang`an kontseptsiyalar – ag`ımlar payda boldı. FRG-nın` ekinshi kantsleri, ilimpaz ha`m siyosatshı Lyudvig Erxad (1897-1977) 1950-60 jılları Batis Evropada ken` ko`lemde ekonomikalıq reforma o`tkerdi, ha`m ma`mlekettin` sotsiallıq turmısın tup tiykarınan o`zgeritiwge eristi. Onın` teoryası boyınsha, «Ma`mleket ta`repinen huqıyqıy rangta (da`rejede) du`zilgen **«Sotsiallıq bazar xojalıg`ı»** ekonomikalıq programmanın` tiykarı bolıp tabıladı».

1950-1960 jıllar bul teoryag`a jaqın kelgen M.Keyns (1883-1946) ta`repinen bul teoryanı rawajlandırđı. **«Sotsiallıq bazar xojalıg`ı»** Erxard ta`repinen **«Qayta du`zilgen ja`miyet»** («Sformirovannogo xozyaystva») kontseptsiyasında ken`nen qollanılg`an. Erxardtın` **«Sotsiallıq bazar xojalıg`ı»** kontseptsiyası ekinshi sotsial-demokrat teoretiki Novel sıylıg`ının` laureatı Gunnara Myurdaldın` **«Sotsializminin` Chved modeli»** menen ulıwmalıq ta`repleri ko`p. Biz tariyxtan jaqsı bilemiz Sotsial-demokratlar 70 jıl derlik Shvetsiya vlast` basında turdı ha`m ma`mlekette puxaralardıń` joqarı materiallıq ha`m sotsiallıq ta`miyinleniwine erisken. G.Myurdal` ma`mlekettin` ekonomikanı ta`rtipke salıw roli, onın` bazardıń` stixiyalı tu`reniwlerin o`zlestire alıwında dep ko`rsetti. Shvetsiyanın` sotsiallıq modelinin` ayırmashılıg`ı onın` xalıqtın` o`ndiriletug`ın tuwrı ha`m qıya salıqlardıń` quramalı sistemasına tiykarlang`anlıg`ında.

Ekonomikalıq mazmunı boyınsha **«menedjment»** - bul resurslardı ha`m islewshilerdi basqarıw, na`tiyjeli xojalıq ju`rgiziwdi, payda alıwdı ha`m onı ko`beytiw jolların biliw protsesi esaplanadı.

Basqarıw - bul tan`law, qarar qabil etiw ha`m onın` orınlanıwın qadag`alaw protseslerinin` jıyındısınan turadı. Sonlıqtanda ha`r qanday xızmettin` unamalı na`tiyje beriwı ushın en` da`slep tan`lawdı durıs orınlaw alıwg`a, maqul ha`m isenimli qarar qabil etiwge, sonday- aq sol qarardıń` orınlanıwın qadag`alaw menen baylanıslı.

Joqarı bilimlendiriw tarawında na`tiyjeli basqarıw ushın bilimlendiriw siyosatın milliy o`zgesheliklerdi esapqa alıp, onı xalıq aralıq standartlarg`a sa`ykes tu`rde islep shıg`ıw ha`mde olardı a`melge asırıw ushın juwapker shaxslar, professor-oqıtıwshılar quramı ha`m studentler, miynet ja`ma`a`ti, joqarı oqıw orınları ha`m ja`ma`a`tshilik ortasında integratsiya bolıwı za`ru`r.

Bazar ekonomikasının` qa`liplesiwi ha`m rawajlanıwı barlıq tarawlarda qa`niygeli basqarıwshılardı yamasa menedjerlerdi talap etedi. Biraqta bazar jag`dayında tayar menejerler joq (bazar qatnasıqların ha`m olarg`a ta`n bolg`an nızamlıqlardı tolıq biletug`ın). Sonlıqtanda bazar ekonomikası jag`dayında ha`r qanday taraw sıyaqlı joqarı bilimlendiriw tarawı ushın da menedjerler - qa`niygeli basqarıwshılar og`ada za`ru`r.

Menedjer - bul ayırıqsha tayarlıqtan o`tken, basqarıwdın` nızam qag`ıydaların, printsip ha`m usılların, basqarıw sırların teren` biliwshi qa`niygeli basqarıwshı esaplanadı. Basqarıw da`rejesine qaray menedjerler 3 toparg`a bo`linedi:

1. **Joqarı da`rejedegi menedjerler.**
2. **Orta da`rejedegi menedjerler.**
3. **To`men da`rejedegi menedjerler.**

**Joqarı da`rejedegi menejerler** jumıs ornının` keleshegi ushın a`hmiyetli ila`jlardı islep shıg`ıw menen shug`ıllanadı. **Orta da`rejedegi menedjerler** jumıs ornı xızmetlerinin` ayırım ta`replerindegi tovar islep shıg`arıw, onı satıw, baha belgilew, finans xızmeti, jan`a texnologiyanı qollanıw ha`m miynetti sho`lkemlestiriw sıyaqlı jag`daylardı basqarıw menen shug`ıllanadı. **To`men da`rejedegi menedjerler** belgili bir bo`lim shen`berindegi jumıslardı sho`lkemlestiriw, ku`nlik, ha`ptelik, aylıq tapsırmalardıń` orınlanıwın basqarıp baradı.

Menedjer ekonomikanı, o`ndiristi jaqsı biliw menen birge insan qatnasıqları haqqında da jeterli bilimge iye bolıwı tiyis. Sebebi biznes ko`leminde insan qatnasıqlarına ayırıqsha itibar beriledi. **«insan qatnasıqları»** mektebinde de insan faktorına joqarı itibar qaratilg`an. Bunda islewshi- bul pikirsiz robot emes, al o`zin-o`zi hu`rmet etiwge, o`z qa`dir qımbatın seziwge, basqalar ta`repinen maqullanıwg`a ha`m jeke maqsetlerge erisiwge umtılwda belgili sotsiallıq

mu`ta`jliklerge iye bolg`an shaxs dep ko`rsetiledi. Bul teoriyada adamnıń o`z miynetine 2 tu`rli qatnasta bolıw mu`mkinshiligi esapqa alınadı, «X ha`m Y» teoriyaların do`retken.

X teoriyası - jalqaw, juwapkershilikti sezbeu.

Y teoriyası - shaqqan, juwapkershilikli.

Menedjerler to`mendegilerdi biliwi tiyis:

1. O`ndiristi rejelestiriw, sho`lkemlestiriw ha`m o`nimlerdi satıw
2. Da`sturiy emes basqarıw qararların qabil etiw
3. Ja`miyetti zamanagoy talaplar tiykarında basqarıw
4. Adamlar menen tuwrı qatnasıqta bolıw
5. Adamlar miynetin bahalah
6. Islewshilerdi tan`law, oqıtıw ha`m u`yretiw
7. Jumıs boyınsha sa`wbetlesiwdi alıp barıw h.t.b.

Ko`plegen rawajlang`an ma`mleketlerdin` joqarı oqıw orınlarında ha`m biznes penen baylanıslı barlıq biznes mekteplerde qa`niyelestirilgen insan tanıwshılıq pa`nler oqıtıladı, sanaat psixologiyası, o`ndiris sotsialogiyası, isbilermenlik etikası h.t.b. Ko`pshilik universitetlerde shayırlar, su`wretshiler, ma`deniyat xızmetkerlerinin` lektsiyaları rejelestirilgen.

Menedjerlerdi insan tanıwshılıq boyınsha tayarlawda **Evropa Adminstrativlik basqarıw institutın** (Frantsiyada, basqarıw xalıq aralıq institutu), (Shveysariya ha`m Barselona joqarı basqarıw bilimlendiriw institutında qızıqlı ta`jiriybeler toplag`an). **Menedjerlerdin` insan tanıwshılıq mag`lıwmatı - bul antropologiyalıq bilimler sisteması bolıp, onnı` o`zine ta`n o`zgeshelikleri xızmetinin` so`zler ja`rdeminde obraz jaratıw tiykarı esaplanadı.** Bul tiykarğa to`mendegiler tiyisli:

- Basqarıw psixologiyası, basqarıw pedagogikası;
- Basqarıw etikası;
- Basqarıw sotsialogiyası;
- Basqarıw kelispewshiligin tanıwshılıq;
- Menedjerdin` insan tanıwshılıq texnologiyalıg`ı - bul oqıwlar kompleksi, sol sebepli antropologiyalıq bo`limler onnı` a`meliy ha`reketlerin (xabar toplaw, basqarıw, qararların qabil etiw, isbilermenlik potentsialı h.t.basqa da) a`melge asırıladı.

Solay etip basqarıw qanday protsess ha`m o`z ishine qanday ma`selelerdi aladı degen soraw to`mendegi printsipler tiykarında anıqlanadı.

1. Basqarıw - bul adamnıń jasawı ushın za`ru`r bolg`an quramalı bo`legi. Basqarıwsız adamlar arasındag`ı hesh qanday qarım-qatnas ha`m olardıń birliktegi ha`reketi bolıwı mu`mkin emes. Basqarıw – bul du`n`ya ju`zlik rawajlanıwdın` sheshiwshi faktori bolıp tabıladı.

2. Basqarıw, ha`mme ma`mleketler ma`deniyatına sonday da`rejede engizilgen, yag`nıy basqarıwshılar ma`lim da`rejede birdey wazıypalardı ha`m funktsiyalardı atqaradı.

**3. Ha`r qanday ka`rxana islewshilerdi birlestiretug`ın maqsetke iye bolıwı kerek.** Bunda basqarıwdın` tiykarğ`ı wazıypası sonday maqsetti ha`m qızıg`ıwshılıqtı do`retiw kerek, yag`nıy ka`rxananın` ha`r bir ag`zası bir-biri menen joqarı da`rejede qarım-qatnasta bolıwı za`ru`r.

4. Sonday-aq basqarıwdın` tiykarğ`ı wazıypası ka`rxana ha`m ondag`ı islewshinin` ha`r birine o`siwi ha`m rawajlanıwı ushın jag`daylar jasadı beriwı kerek.

5. Ha`r bir ka`rxanada ha`r qıylı professiyadag`ı, kvalifikatsiyadag`ı ha`m qa`nigeliktegi adamlar ha`r qıylı jumıslardı atqaradı. Bular ta`repinen atqarılğ`an jumıslar joqarı da`rejede atqarılğ`an bolıwı kerek. Bul ko`rsetkishlerdi qadag`alawshı birden-bir qural bul basqarıw bolıp tabıladı.

6. O`ndiris ko`lemi, payda ha`m basqada ekonomikalıq ko`rsetkishler ha`r biri o`z aldına xojalıq ha`reketi ha`m basqarıwdın` sheshiwshi na`tiyjesi bolıp xızmet qılmaydı. Ba`lkim ha`r bir ka`rxananın` finans jag`dayları, islep shıg`arılğ`an o`nimnin` da`rejesi, sapası adam resursının` rawajlanıwı, miynet o`nimdarlıg`ı ha`m basqada ko`rsetkishler tiykarında qadag`alanıp barıladı.

**7. Hesh qanday ka`rxana tek g`ana o`zi ushın islemeydi.** Ha`r bir ka`rxananın` tiykarğ`ı maqseti bul tutınıwshılardıń talabın qanaatlandıırıwdan ibarat.

Solay etip basqarıwdın` aqırğ`ı na`tiyjesi tek g`ana ka`rxana ishinde emes, onın` sırtındag`ı tutınıwshılardıń talabın qanaatlandırıw da`rejesi menen belgilenedi. Usı ayılğ`an pikirler tiykarında O`zbekstan Respublikasınıń rawajlanıwı ushın za`ru`r bolğ`an menedjerlerdi tayarlaw to`mendegi bag`darda alıp barılıwı mu`mkin:

1. Sırt el ha`m o`zimizde toplang`an is ta`jiriybelerdi biriktirip analizlew ha`m usılar tiykarında ma`mleketimizden menedjerler ha`m isbilermenler tayarlawdın` kontseptsiyası islep shıg`arılıwı za`ru`r.

2. Menedjerler ha`m isbilermenlerdi tayarlawdın` sho`lkemlestiriw metodikalıq tiykarın islep shıg`ıw ha`m olardı engiziw.

3. Menedjerler ha`m isbilermenlerdi tayarlawda olardı oqıtıw texnologiyasın islep shıg`ıw ha`m olardı engiziwden ibarat.

Basqarıw pa`ni menen shug`ıllanıwshılar o`z rawajlanıw da`wirinde menedjment pa`nine ayrıqsha itibar beriw kerek.

Menedjment pa`ninin` tiykarın salıwshılar menedjment haqqında to`mendegishe anıqlamalar bergeni:

1. Menedjment - bul adamlar menen islesiw usılları.

2. Menedjment - bul ha`kimiyat ha`m basqarıw ma`deniyatı.

3. Menedjment - bul basqarıw organı yamasa adminstrativlik basqarıw h.t.b.

Solay etip joqarıda ayılğ`anlar tiykarında menedjment pa`ninin` predmetine anıqlama beremiz.

Menedjment pa`ninin` predmeti dep - o`ndiris protsessinde adamlar arasında payda bolatug`ın ekonomikalıq o`zgerislerdi izertlew mexanizmi ha`m olardıń birliktegi ha`reket etiw mexanizmlerin u`yreniwden ibarat.

Marketing - bul firma xızmetin bazar talabına muwapiqlastırıw. Marketing tek g`ana bazar jag`dayın esapqa alıw emes, al qarıydarlardın` talabına da ta`sir etiw. Sonday-aq reklama quralları, ko`rgizbe yarmarkası ilajları sıyaqlı qarıydarlarg`a ekonomikalıq ta`sir ko`rsetiw sistemasının` quralı bolıp tabıladı. Marketing tovar ha`m xızmetler bazarın u`yreniw ha`m boljaw, tutınıwshılardıń talabın analizlew sıyaqlı wazıypalardı orın-laydı. Marketingtin` orınlaytug`ın wazıypaları o`ndiris ha`m sawdanın` ko`lemine, tovardın` tu`rine sonday-aq bazardag`ı talap ha`m usınısqa qaray anıqlanadı.

Ka`rxanalardıń na`tiyjeli jumıs islewi menedjment ha`m marketing penen basqarıw menen tıg`ız baylanıslı boladı.

Ha`zirgi waqıtta ka`rxanalardı basqarıwda menedjmenttin` roli a`hmiyetli. Menedjment - bul bazar ekonomikası jag`dayında ka`rxananı basqarıw forması bolıp tabıladı. Ol, firmanın` o`ndirislik xızmetlerin rejelestiriw, miynet jag`dayın sho`lkemles-tiriw, sawda jumısların ju`rgiziw, firmanın` keleshegin belgilew, og`an jetiw ilajların a`melge asırıw ha`m firmanın` ekonomikalıq potentsialın basqarıw sıyaqlı wazıypalardı orınlaydı. Menedjmenttin` tiykarğ`ı organları marketing esaplanadı.

Marketing - bul firma xızmetin bazar talabına muwapiqlastırıw. Marketing tek g`ana bazar jag`dayın esapqa alıw emes, al qarıydarlardın` talabına da ta`sir etiw. Sonday-aq reklama quralları, ko`rgizbe yarmarkası ilajları sıyaqlı qarıydarlarg`a ekonomikalıq ta`sir ko`rsetiw sistemasının` quralı bolıp tabıladı. Marketing tovar ha`m xızmetler bazarın u`yreniw ha`m boljaw, tutınıwshılardıń talabın analizlew sıyaqlı wazıypalardı orınlaydı. Marketingtin` orınlaytug`ın wazıypaları o`ndiris ha`m sawdanın` ko`lemine, tovardın` tu`rine sonday-aq bazardag`ı talap ha`m usınısqa qaray anıqlanadı.

Ta`kirarlaw ushın sorawlar.

1. Bazar qatnasıqları sistemasında agrar qatnasıqlardıń tutqan ornı ha`m onın` o`zgesheligin tu`sindirip berin`.
2. Rentanın` ekonomikalıq ma`nisin ashıp berin`.
3. Differentzial renta I, differentzial renta II ha`m absolyut rentanın` payda bolıw mexanizmin tu`sindirin`.
4. Monopol renta qalay alınadı? Sanaat tarawında renta tu`rindagi da`ramat bolıwı mu`mkin be?

5. Agrobiznes degenimiz ne ha'm onun` tiykarg`ı ma`qsetin aytıp berin`?
6. Agrobiznes tu`rlerin atap o`tin` ha'm olardın` tiykarg`ı xızmeti
7. Isbilermenlik xızmetin ta`riyplep berin`.
8. Biznes ha'm isbilermenliktin` ayırımashılıg`ı nede?
9. Isbilermenliktin` formaların ha'm olardın` qa`siyetlerin ko`rsetin`?
10. Menedjment ha'm marketingtin` mazmunın tu`sindirin`W

Mikroekonomika ha'm makroekonomika pa`ninen 2 - kurs Geografiya ha'm ekonomikalıq bilim tiykarları qa`nigeligi talabaları ushın
TEST

1. Jeke da`ramat bul ...

- a) bir jilda islep shıg`arılğ`an tovar ha'm xızmetlerdin` qunı
- b) u`y xojalıg`ının` bir jilda alg`an da`ramatı
- *v) salıq to`lengennen keyingi jeke qarejetler ushın mo`lsherlengen ja`mi da`ramat
- g) usı ma`mlekette jaylasqan jeke dereklerden jıynalg`an toplaw mug`darı

2. To`mendegi sanap o`tilgenlerdin` qaysı biri JMO` quramına kiredi?

- a) u`y biykesinin` xızmeti
- b) qon`sısınan paydalanılğ`an avtomobildi satıp alıw
- v) brokerden jan`a aktsiyalardı satıp alıw
- *g) jergilikli kitap du`kanındag`ı jan`a oqıwlıqtın` qunı

3. Kapital tutınıwg`a ajratpalar bul ...

- a) sap investitsiyalar
- b) sap shet el investitsiyaları
- v) amortizatsiya
- *d) qıya jollar menen jeke mu`tajliklerdi qanaatlandırıw ushın mo`lsherlengen qarjılar

4. Eger milliy da`ramattan korporatsiya paydasına salıqtı, bo`listirilmeytug`ın paydalı ha'm sotsiallıq qamsızlandırıwg`a to`lemlerdi shegirsek, sonınan sap transfort to`lemlerin qossaq, payda bolg`an mug`dar bul ...

- a) jeke da`ramat
- b) amortizatsiya
- v) jalpı milliy onim
- *g) sap milliy da`ramat

5. Transfer to`lemleri bul ...

- a) u`y xojalıqlarına to`lenetug`ın ha'm olar ta`repinen ornına tovar ha'm xızmetler usınıs etiw ko`zde tutılmag`an to`lemler
- b) tek xu`kimet ta`repinen ayırım shaxslarg`a to`lenetug`ın to`lemler
- v) da`ramattın` milliy da`ramatqa kirmeytug`ın bo`legi
- *g) «a», «b», «v» juwapları du`rıs

6. Iqtıyardag`ı da`ramat bul ...

- a) jeke da`ramattan jeke ta`rtiptegi salıqlar ha'm salıqtan tısqarı to`lemlerdi ayırıw
- b) is haqı, xızmet haqı, ijira haqı ha'm kapitalg`a protsent formasındag`ı da`ramattı o`z ishine alıwshı mug`dar
- v) is haqı, xızmet haqı ha'm kapitalg`a protsent formasındag`ı da`ramattan jeke da`ramatqa salıq mug`darının` ayırması
- *g) «a», «b», «v» juwapları durıs

7. JMO` ha'm SMO` anıqlawda ta`kirar (qayta) esaplaw to`mendegilerdin` qaysısın qosqanda payda boladı?

- a) polat eritiw ha'm ka`zıp alıw sanaatında do`retilgen sap qosılğ`an qundi

- b) digirman ha`m konbayshılıq sanaatında rezervlerdin` o`siwin
- v) temir rudası ha`m polati islep shıg`arıwdı
- *d) satıp alıng`an tutınıw tovarları ha`m o`ndiris a`sbaplarınn` ulıwma ko`lemin.

8. Milliy da`ramattın` ko`lemin anıqlawda sanap o`tilgen ko`rsetkishlerden qaysı biri qollanılmaydı?

- a) korporatsiya paydası
- b) ma`mleketlik transfort to`lemleri
- *v) isbilermenlerdin` kreditke alg`an kapitalı ushın to`leytug`ın protsentleri
- g) ijaradan alıng`an da`ramat

9. JMO` di islep shıg`arıwda ma`mleketlik sektordın` u`lesin anıqlaw ushın ne za`ru`r?

- a) tovar ha`m xızmetlerdi satıp alıug`a ketken ma`mleketlik qa`rejetlerdin` mug`darın esaplaw
- b) xızmetler qatarına kirmeytug`ın tovarlarg`a ketken ma`mleketlik shıg`ınlardın` mug`darın anıqlaw
- *v) aralıq tovarlarg`a ma`mleketlik shıg`ınlardı shıg`arıp taslag`an halda, tek aqırğ`ı o`nimdi satıp alıw menen baylanıslı ma`mleketlik shıg`ınlardı esapqa alıw
- g) ma`mleketin` tek tutınıw tovarlarg`a jumsag`an qa`rejetlerin esapqa alıw

10. JMO` ha`m SMO` milliy esaplarında «investitsiya» tu`sinigi neni bildiredi?

- a) ma`mleketlik ka`rxanada o`ndirilgen ha`r qanday o`nim
- b) ha`r qanday aktsiyanı satıp alıw
- v) jil aqırına rezervlerdin` o`siwi
- *g) tutınıwshı ta`repinen satıp alıng`an, biraq jil aqırına shekem tolıq tutınılmag`an ha`r qanday tovar

11. Islewshiler do`retken qosılğ`an qunnn` jıyındısı boyınsha esaplang`an do`retilgen JMO` degi firmann` u`lesin esaplaw ushın do`retilgen o`nimnin` bazar qunnan neni shegirip taslaw za`ru`r?

- a) ma`mleketke to`lenetug`ın barlıq qosımsha (janapay) salıqlardı
- b) bo`listirilmegen paydanı
- *v) amortizatsiyanı
- g) basqa firmalarg`a satıw ko`lemin

12. Bahalar indeksi ne ushın qollanıladi?

- a) ag`ımdag`ı ha`m o`tken jıldag`ı o`ndiris quramındag`ı o`zgeshelikti bahalaw ushın
- b) eki tu`rli da`wirdegi «**tovar sebetshenin`**» bazar qunındag`ı o`zgesheligin bahalaw ushın
- *v) eki tu`rli ma`mleketin` baha da`rejesindegi o`zgesheligin bahalaw ushın
- g) ko`tere ha`m usaqlap satıw bahaları da`rejeleri ortasındag`ı o`zgeshelikti bahalaw ushın

13. Eger real JMO` 6 protsentke kemeyses, xalıq sanı bolsa usı jılı 3 protsentke qısqarsa, onda ...

- a) xalıqtın` jan basına real JMO` pa`seyedi
- *b) xalıqtın` jan basına real JMO` ko`beyedi
- v) real JMO` artadı, nominal JMO` bolsa pa`seyedi
- g) nominal JMO` o`zgermeydi

14. Milliy da`ramat bul ...

- a) C+I+G – transport to`lemleri + qosımsha salıqlar
- b) investitsiyalar – amanatlar (toplawlar)
- v) uzaq mu`ddet paydalanılatug`ın buyımlar ha`m xızmetler qunı
- *g) jeke da`ramat + jeke ta`rtiptegi salıqlar – ma`mleketlik ka`rxanalarg`a naq subsidiyalar

- 15. Qa`rejetler jiyindısı boyınsha esaplang`an JMO` ge to`mendegi ko`rsetkishlerden qaysı biri kirgizilmeydi?**
- a) jalpı investitsiyalar
  - b) C+I+G (C-tutınıw qa`rejeti, I-investitsiyalar, G-ma`mleketlik qa`rejetler)
  - *v) tovar ha`m xızmetlerdin` sap eksporti
  - g) tovar ha`m xızmetlerdi ma`mleketlik satıp alınıwı
- 16. Jalpı jeke investitsiyalar to`mendegini esaplawda esapqa alınadı...**
- a) da`ramatlar ag`ımı usılı boyınsha JMO` di
  - b) qa`rejetler ag`ımı usılı boyınsha JMO` di
  - *v) qa`rejetler agımı usılı boyınsha SMO` di
  - g) o`z ıqtıyarındag`ı da`ramattı
- 17. Is haqı to`mendegi jag`dayda esapqa alınadı**
- *a) da`ramatlar ag`ımı usılı boyınsha JMO`di esaplawda
  - b) qa`rejetler ag`ımı usılı boyınsha JMO`di esaplawda
  - v) sap eksporti esaplawda
  - g) ma`mleketlik ka`rxanalarg`a sap subsidiyalardı esaplawda
- 18. JMO` 500 milliard dollardan 600 milliard dollarg`a shekem, JMO` nin` deflyatorı bolsa 100 den 150 ge shekem ko`beydi, dep oylayıq. Bunday jag`dayda real JMO` to`mendegishe boladı**
- a) o`zgermeydi;
  - b) ko`beydi;
  - v) kemeydi;
  - *g) bar bolg`an mag`lıwmatlar tiykarında esaplaw mu`mkin emes.
- 19. Eger nominal JMO` ha`m bahalar da`rejesi ko`terilse, onda ...**
- a) real JMO` o`zgermeydi
  - *b) real JMO` bahalar da`rejesine salıstırg`anda kemirek ko`beydi
  - v) real JMO` qısqaradı
  - g) bul xabar real JMO` o`zgerisin anıqlaug`a mu`mkinshilik bermeydi
- 20. Milliy da`ramat ha`m milliy o`nimdi esaplawda to`mendegilerdi qosıw mu`mkin emes.**
- *a) tutınıw qa`rejetleri ha`m jeke toplawlar
  - b) sap investitsiyalar ha`m tutınıw qa`rejetleri
  - v) korporatsiya paydası ha`m isbilermenlerdin` kredit ushın protsent to`lemleri
  - g) hu`kimet satıp alıwları, is haqı ha`m xızmet haqı
- 21. Jaqın arada jane jumısqa jaylasıwdı u`mit etip atırg`an adam ...**
- a) ba`ntler toparına kiredi
  - *b) jumıssızlar toparına kiredi
  - v) jumıs ku`shi quramında esapqa alınbaydı
  - g) tolıq ba`nt bolmag`an sıpatında qaraladı
- 22. Eger adam kesel (awırıw) bolsa ha`m jumıs isley almasa...**
- a) ba`ntler toparına kiredi
  - *b) jumıssızlar toparına kiredi
  - v) jumıs ku`shi quramında esapqa alınbaydı
  - g) tolıq ba`nt bolmag`an sıpatında qaraladı
- 23. Ma`jbu`riy jumıssızlıqtın` bar ekenligi ...**
- a) talaptın` artıqshalıg`ı jag`dayında miynet bazarında is haqı ko`beymegenligi haqqındag`ı Keynes shamalawları menen tu`sindiriledi~
  - *b) miynet bazarında talaptın` artıqshalıg`ı jag`dayında is haqı pa`seymegenligi haqqındag`ı Keynes shamalawları menen tu`sindiriledi
  - v) ha`tteki klassik mekteptin` ekonomistleri ta`repinen ta`n alınadı
  - g) jumıssızlıqtın` uluma da`rejesinde sezilerli a`hmiyetke iye emes

- 24. Ekonomikadag`ı to`menlew sebepli jumısın jog`altqanlar jumıssızlıqtın` qaysı tu`rine tiyisli?**
- a) jumıssızlıqtın` friktsiyalıq tu`rine
  - b) jumıssızlıqtın` strukturalıq tu`rine
  - *v) jumıssızlıqtın` tsikllık tu`rine
  - g) u`zliksiz jumıssızlıqqa
- 25. O`z qa`lewi menen jumıstan bosag`an issi, eger ol jumıs ku`shinin` quramına kirse, biraq ele jumıs taba almag`an bolsa ...**
- *a) jumıssızlıqtın` friktsiyalıq tu`rine
  - b) jumıssızlıqtın` strukturalıq tu`rine
  - v) jumıssızlıqtın` tsikllık tu`rine
  - g) u`zliksiz jumıssızlıqqa.
- 26. Dj. M.Keynstin pikirinshe ...**
- a) hu`kimet jumıssızlıqtı to`menletiw ushın ma`mleketlik satıp alıw ha`m salıqlardan paydalanıwı kerek
  - *b) bazar sistemasında qısqa mu`ddetli joqarı ba`ntlilik da`rejesin o`z betinshe ta`miyinlewge ılayıq mexanizm bar
  - v) ekonomika oraylastırılğ`an jobalastırıw tiykarında rawajlanıwı kerek
  - g) jeke menshiklikti joq etiw za`ru`r
- 27. Tohq bantlilik jag`daynda friktsiyalıq jumıssızlıq da`rejesi qanday bolıwı kerek?**
- *a) 0 (nolge) ten`
  - b) a` protsentten kem
  - v) jumıssızlıqtın` tsikllıq ko`rinisi da`rejesinen kem
  - g) barlıq juwaplar du`ris
- 28. Jeterli bolmag`an jalpı talap nege alıp keledi?**
- a) friktsiyalıq jumıssızlıqtın` artıwına
  - b) strukturalıq jumıssızlıqtın` artıwına
  - v) tsikli jumıssızlıqtın` artıwına
  - *g) jasırın jumıssızlıqtın` artıwına
- 29. Ouken nızamına muwapıq, jumıssızlıqtın` haqıyqıy da`rejesinin` onn` ta`biyiy da`rejesinen eki protsentke artıqlıg`ı JMO` haqıyqıy da`rejesinin` onn` potentsial da`rejesinen artta qalg`anın bildiredi. Bul artta qalıw neshe protsentke ten`?**
- a) 2% ke; b) 3% ke; v) 4% ke; *g) 5% ke.
- 30. Ko`pshilik ekonomistlerdin` pikirine qaray, qısqa mu`ddetli da`wirde ba`ntlilik da`rejesi ha`m milliy o`ndiris ko`lemi ne menen belgilenedi?**
- *a) ban`alar da`rejesi
  - b) bar bolg`an jumıs ku`shinin` sanı
  - v) milliy kapital rezervleri
  - g) jalpı qa`rejetler da`rejesi

A`meliy sabaq o`tiw protsessinde talabalarg`a ekonomikalıq ma`selelerdi sheshiw u`lgileri

1. Ekonomikalıq ma`selelerdi sheshiwde ekonomika-matematikalıq modellestiriw ha`m matematikalıq usıllardan paydalanıw temasına

Mısal 1. Eki qarıydar bazardan sawda isleydi. Birinshi qarıydar 5 qoy ha`m 2 qoyan satıp aladı, al ekinshisi bolsa 2 qoy ha`m 8 qoyan satıp aladı. Birinshi qarıydar sawdag`a 64\$ (dollar), al ekinshisi bolsa 80\$ dollar jumsag`an bolsa, qarıydarlar qoyan ha`m qoylardı ortasha neshe dollardan satıp alg`anın esaplan`?

Demek biz ekonomikada bazardan qoy ha`m qoyan satıp alıwdın` ortasha bahasın tabıw ma`selesinin` ekonomika-matematikalıq modelin du`zip onın` sheshimlerin tabıwımız kerek.

Ma`selenin` ekonomika-matematikalıq modelin du`ziw ushın da`slep biz kelesi belgilewlerdi kiritemiz.

Yag`mıy:

X – arqalı bir qoydın` ortasha bahasın (esaplaw na`tiyjesinde anıqlanatug`ın shama) belgilep alamız;

Y - arqalı bir qoyannın` ortasha bahasın (esaplaw na`tiyjesinde anıqlanatug`ın shama) belgilep alamız.

Ma`selenin` qoyılğ`an sha`rtindegi berilgenlerden paydalanıp ma`selenin` ekonomika-matematikalıq modelin du`zemiz:

$$5 * X + 2 * Y = 64,$$

$$2 * X + 8 * Y = 80.$$

Na`tiyjede biz eki belgisizli eki ten`lemeler sisteması menen anıqlanatug`ın ma`selenin` matematikalıq modeline iye bolamız. Bul sistemanın` sheshimi mektep kursınana bizge ma`lim kelesi matematikalıq usıllar menen sheshiwge boladı:

- Sistemadag`ı belgisizlerdi belgilep alıw usılı.
- Jordana-Gauss usılı.
- Determinat usılı.
- Grafikalıq usılı h.t.b.

Ma`selenin` sheshimin tabamız.

a) **Birinshi jol**, sistemadag`ı belgisizlerdi belgilep alıw usılı ja`rdeminde qoyılğ`an ma`seleni sheshemiz.

Berilgen ten`lemeler sistemasındag`ı ekinshi

$$2 * X + 8 * Y = 80 \text{ ten`lemeden:}$$

$$2 * X = 80 - 8 * Y, \text{ bunnan}$$

$$2 * X = 8 * (- Y), \text{ bunnan}$$

$$X = 4 - 4 * Y = 4 * (1 - Y) \text{ ekenligi tabıladı.}$$

Bul tabılğ`an X –tın` ma`nisin ten`lemeler sistemasındag`ı birinshi ten`lemege aparıp ornına qoysaq, onda

$$5 * (4 - 4 * Y) + 2 * Y = 80 \text{ ten`ligine iye bolamız.}$$

Skobkamı ashıp, uqsas birdey ag`zaların jıynastırıp a`piwayılastramız

$$20 - 20 * Y + 2 * Y = 80 \text{ bunnan}$$

$$-18 * Y = 80 - 20,$$

$$-3 * Y = 60,$$

$$Y = 60 / (-3),$$

$$Y = -20 \text{ ma`nisi kelip shıg`adı.}$$

Y – tabılğ`an bul ma`nisin $2 * X + 8 * Y = 80$ ten`lemesinde ornına aparıp qoysaq:

$$2 * X + 8 * (-20) = 80,$$

$$2 * X - 160 = 80,$$

$$2 * X = 240$$

$$X = 120 \text{ ekenligi kelip shıg`adı.}$$

Endi aling`an sheshimlerde ekonomikalıq jaqtan analizleybiz. Birinshiden ekonomikada teris ma`nis baha bolmaydı, sonlıqtan da $Y = -20$ ma`nisin biz  $Y = 20$  dep qaraymız. Ekinshiden satıp aling`an ha`r bir qoyannın` bahası 2\$, al satıp aling`an ha`r bir qoydın` bahası bolsa 12\$ ekenligi kelip shıg`adı.

Aling`an na`tiyjenin` durıslıg`ın tekserip ko`remiz:

$2 * X + 8 * Y = 8$ ten`lemesine aling`an sa`ykes ma`nislerin orınlarına aparıp qoysaq, onda matematikalıq jaqtan

$$2 * 120 + 8 * (-20) = 80,$$

$$240 - 160 = 80$$

$$80 = 80 \text{ ekenligin ko`remiz.}$$

Al ekonomikalıq jaqtan analizlese, birinshi qarıydardın` etken sawdası to`mendegishe anıqlanadı:

$$5 * 12\$ + 2 * 2\$ = 64\$ \text{ sawda islegenligin, al ekinshi qarıydar bolsa,}$$

$$2 * 2\$ + 8 * 12\$ = 80\$$$

sawda islegenligin anıqlaymız.

Talabalarg`a berilgen ma`selenin` sheshimlerin joqarıda ko`rsetilgen qalg`an matematikalıq usıllar menen sheshiw o`zlerine tapsırma etip beriledi.

«Miyet o`nimdarlıg`ı» temasına a`meliy jumıs

**Ma`sele 2.** Qollanılıwg`a beriletug`ın qurallar – bir danadan qa`lem, bir dana sızg`ısh, bir dana tsirkul ha`m bir qayshı.

Berilgen 5 minut ishinde ha`r bir talaba mu`mkinshiligi bolg`anınsha ko`birek kelesi geometriyalıq figuralardı sıızıwları ha`m qıyıp tayarlawları sha`rt: **u`shmu`yeshlik, kvadrat ha`m shen`ber.**

Belgilengen waqıt pitkennen keyin talabalardın` na`tiyjeleri salıstırıladı (biraq talapqa juwap bermeytug`ınları esapqa alınbaydı).

Sorawlar:

1. Ne ushın ha`r bir talabanın` berilgen tapsırmanı orınlaw na`tiyjeleri ha`r qıylı boldı?

a). Sizin`she qaysı talaba jaqsı issledi?

v). Sebebi nede?

s). «Jaqsı isledi» degen fraza neni an`latadı?

2. Egerde bir birlik waqıt ishinde orınlang`an o`nim, miyiet o`nimdarlıq dep alsaq, onda orınlang`an jumıslardın` miyiet o`nimdarlıqların anıqlan`?

**Ma`sele 3.** Firma birinshi jılı 2000000 som qa`rejet jumsap 2500000 som payda aldı, al ekinshi jılı bolsa 2500000 swm qa`rejet jumsap 3000000 swm payda aldı. Firmanın` qaysı jılda xızmetinin` na`tiyjeliligi joqarı bolg`an?

Ma`seleni sheshiw ushın qollanılatug`ın formula:

$$a) R = (P / C) * 100 \%,$$

Bul jerde:

R – na`tiyjelilik, P – payda mug`darı, C – jumsalg`an qa`rejet mug`darı.

Paydanın` real mug`darın anıqlaw formulası:

$$b) P_r = P_n / I.$$

Bul jerde: P_r – paydanın` real mug`darı, P_n – paydanın` nominal mug`darı, I – nırqlardın` o`siw da`rejesi.

Ma`selenin` sheshimi:

1) Birinshi jılg`ı firmanın` na`tiyjeliligi

$$R = (P / C) * 100 \% = (2500000 / 2000000) * 100 \% = 125 \%$$

2) Ekinshi jılg`ı firmanın` na`tiyjeliligi

$$R = (P / C) * 100 \% = (3000000 / 2500000) * 100 \% = 120 \%$$

Bunnan ko`rinip turıptı firmanın` birinshi jılg`ı miyiet na`tiyjeliligi joqarı bolg`anlıg`ı.

Firmanın turaqlılıq ha'm to'lewge uqıplılıg'ı

Firmanın turaqlılıg'ı onın qarjı menen ta'miyinleniwiniñ sırtqı qarjılarg'a qanshelli baylanıslı ekenligin ko'rsetedi. Bul bazar sharayatında ju'da a'hmiyetli ko'rsetskish esaplanadı. Firmanın finanslıq turaqlılıq koeffitsienti qarızg'a aling'an qarjılardıñ jeke qarjılarg'a qatnası sıpatında anıqlanadı.

Ma'sele 4. Qarızg'a aling'an qarjılar (uzaq ha'm qısqa mu'ddetli kreditler) o'tken jılda 2000000 mln somdı quraytug'ın edi, bıyıl bolsa, 3000000 mln somdı quradı. Jeke qarjılar o'tken jılı 2500000 mln somdı, al bıyıl bolsa 4000000 mln somdı quradı. Firmanın turaqlılıg'ın anıqlan'?

Ma'selenin sheshimi:

O'tken jıldag'ı ha'm bıyılğ'ı turaqlılıq koeffitsientlerin esaplayıq.

O'tken jılı turaqlılıq = $2000000 : 2500000 = 0,8$.

Bıyıl turaqlılıq = $3000000 : 4000000 = 0,75$

Bul o'tken jılda jeke qarjının ha'r bir mın somına 80 mın somnan qarız, al bıyıl bolsa bir mın somg'a 75 mın somnan qarız tuwrı keliwin bildiredi. Demek, bul firmanı qarjı menen ta'miyinlewdin sırtqı dereklerde baylanıslılıg'ı kemeyip, onın finans jag'dayının bekkemligin bildiredi.

Ma'sele 5. Firma balansınan to'mendegiler belgili:

a) Aynalıstıg'ı qarjılar (shiyki zat ha'm material zapasları, tayar o'nimler ha'm esap betindegi aqshalar) 198000 mln som;

b) Qısqa mu'ddetli kreditler 90000 mın som.

Ma'selenin sheshimi:

To'lewge uqıplılıq = $198000 / 90000 = 2,2$

Firmanın to'lewge uqıplılıq koeffitsienti 2 menen 2,5 arasında bolg'anda qanaatlandırarlı esaplanadı. Demek, biz ko'rip o'tken firma to'lewge uqıplı. Aynalıstıg'ı qarjılar waqtı kelip aqshag'a aynalsa, bul qarızlardı belgilengen mu'ddette to'lew mu'mkinshiligin beredi.

Banklardın qarjıları, kredit ekspansiyası temasına

Ha'r bir bank qaramag'ındag'ı qarjılar eki bo'limge bo'linedi. Bul **banktıñ zapas qarjıları** ha'm **bank kreditke beriwi mu'mkin bolg'an pul**.

Bank ulıwma qarjısındag'ı onın zapaslarının u'lesine zapas norması delinedi.

Ne ushın ma'mleket kredit beriwi ha'm zapas norması sha'rtlerin ta'rtipke salıp turıwdı a'hmiyetli dep esaplaydı?

Sebebi aynalısta bolatug'ın pul massası ko'lemi kredit arqalı o'siw qa'siyetine iye. Usı qa'siyet kredit ekspansiyası («**ekspansiya**» so'zi «**ken'eyiw**», «**o'siw**» degen ma'nisti beredi) delinedi.

Mısal 6. A banktıñ 100 mln som pulı bar, zapas norması 20% ti quraydı. Demek, A bank birinshi firmag'a 80 mln som mug'darında ssuda beriwi mu'mkin.

Pikir ju'rgiziwdi dawam etemiz. Birinshi firma A bankten 80 mln som kredit aldı ha'm ekinshi bir firma menen du'zgen sha'rnamag'a to'ledi. Ekinshi firma alg'an pulın V banktag'ı esap betine qoydı.

Zapas normasına qarag'anda V bank bul qarjıdan 64 mln som ssuda beriwi mu'mkin.

Meyli, u'shinshi firma V bankten 64 mln som kredit aldı deyik. Biz ja'ne esap-sanaq dizbegin bir neshe ma'rte ta'kirarlaymız. Eger biz ko'rip aturg'an sistemada to'rt kommertsiyalıq banki qatnasıp aturg'an bolsa, onda biz mına kestege iye bolamız.

Bankler	Barlıq pul mug'darı	Zapas	Kreditke berilgen pul mug'darı
A	100 mln som	20%	80 mln som
V	80 mln som	16%	64 mln som
S	64 mln som	12,60%	51,40 mln som
D	51,40 mln som	10,24%	40,96 mln som

Bul sistemada qayta kredit beriw arqalı 100 mln som pul derlik 3 ese ko`beygenligin kestden ko`rinedi. Egerde zapas pul norması joqarı bolg`an jag`dayda, onda, pul massasının «o`z-o`zinen o`siwi» aytarlıqtay kem bolatug`ınlıg`ın an`sat an`lap alıw mu`mkin.

To`lew balansı. Valyuta kursı temasına

Ma`mleket elde iske asırılıp atırğ`an barlıq sırtqı sawda-satıqlardı esapqa aladı ha`m de to`lew ha`m sawda balansın sholkemlestiredi. To`lew balansı keste ko`rinishindegi hu`jjet bolıp, onda sırt elden kirip keletug`ın ha`m shıg`arılaturg`ın barlıq tovar ha`m xızmetlerge jumsalatug`ın hu`jjetler esapqa alınadı.

Balanstın` tu`sirim ha`m qa`rejet bo`limleri bir-birine ten`lesiwı kerek. Bunda ma`mlekettin` wazıypası, ma`mlekettin` to`lew balansının` ten` salmaqlılıg`ın saqlap turıwdan ibarat boladı. Bunin` ushın ma`mleket balanstın` tu`sirim ha`m qa`rejet bo`legin basqarıp turıwı kerek.

Ma`mleket o`zının` sırtqı ekonomikalıq siyasatın alıp barıwı ushın tiykarınan kelesi u`sh na`rsege tayanadı:

1. Valyuta kursların ta`rtipke salıw; 2. Kvotalar; 3. Bajxana poshlinalar.

Ha`r qıylı valyutag`a iye bolg`an ma`mleketler ortasında alıs-beris jumısları a`melge asqan waqıtta **konvertatsiya** mashqalası ju`zege keledi, yag`nıy bir ma`mlekettin` valyutasın basqa bir ma`mleket valyutasına almastırıw kerek bolıp qaladı. Valyuta kursı bolsa, bir ma`mleket aqsha birliginin` basqa bir ma`mleket aqsha birligindegi «**bahası**» ko`rsetedi.

Mısal 8. Eki ma`mlekettin` valyutasının` o`zgeriwı na`tiyjesinde eksport ha`m importtan tu`sken tu`sirimler ha`m qa`rejetlerdin` o`zgeriwın ko`rip shıg`amız.

Birinshi jag`day. 1 dollar = 100 ien.

**Ekinshi jag`day.** 1 dollar = 110 ien. Yaponiya (ien Yaponiya aqsha birliğı) ieninin` kursı dollardın` kursına salıstırğ`anda tu`sti. Demek Yaponiyanın` eksporttan tu`setug`ın tu`sirimleri artadı, sebebi onın` eksportqa jiberiletug`ın tovarları sırt el valyutasında arzan bolıp qaldı ha`m olarg`a bolg`an talap arttı. Al AQSh –tan import etiletug`ın tovarlar qısqardı, sebebi nırqlardın` o`simi Yaponiyada AQSh tovarlarına bolg`an talaptı kemeytedi.

AQSh-tın` Yaponiyag`a jiberetug`ın eksporttan kelip tu`setug`ın tu`sirimi kemeyedi, import bolsa kerisinshe o`sti.

U`shinshi jag`day. 1 dollar = 90 ien. Yaponiya ieninin` kursı arttı. Bul ekinshi jag`dayg`a kerı jag`day. Yaponiya ushın AQSh -qa import etiletug`ın tovarlardan tu`setug`ın tu`sirimleri kemeyedi, al import bolsa o`sti.

AQSh ushın bolsa eksport arttı. Yaponiyadan import etiletug`ın tovarlar kemeydi. Bul o`zgerislerdin` barlıg`ı eki ma`mlekettin` de sawda ha`m to`lew balansındag`ı o`z ko`rinishin tabadı.

Valyuta kursın ma`mleket ornatadı ha`m onı o`zgeritiwi mu`mkin. **Mısalı,** ol importı ko`beytiwi ushın, valyuta kursın arttıradı. Egerde ma`mleket sırttan keletug`ın tovarlar ag`ımın kemeytpekhı bolsa, onda o`z ma`mleketinin` tovarların ishki bazarda ba`sekeles bolıwın qa`leytug`ın bolsa, onda valyuta kursın sezilerli da`rejede kemeytiwi mu`mkin.

Bank kredit stavkası temasına

**Ma`sele 9.** Klient banke jıldın` aqırında 1200\$ dollar alıw maqsetinde 12% jıllıq stavka menen qansha da`slepki mug`darda dollar salıwı kerek?

Ma`seleni sheshiw ushın da`slep biz belgilewler kiritemiz:

M0 – arqalı banke salınqan da`slepki dollar mug`darın;

M1- arqalı jıldın` aqırında alınaturg`ın dollar mug`darın;

R - arqalı jıllıq stavka protsenti dep belgilep alsaq.

Onda jıldın` aqırında alınıwı kerek bolg`an dollar mug`darın kelesi formula arqalı esaplaymız.

$M1 = M0 * (1 + (R / 100))$, bunnan

$M0 = M1 / (1 + (R / 100))$ ekenligi kelip shıg`adı.

Formulag`a ma`selenin` sha`rtindegi berilgen ma`nislerdi qoyıp esaplawlar ju`rgizsek:

$M0 = 12000 / (1 + (12 / 100)) = 12000 / 1,2 = 10000\$$ ekenligi kelip shıg`adı.

Juwap: Klient banken jıldın` aqırında 12% jıllıq stavka menen 12000\$ alıwı ushın, ol jıl basında bankke 10000\$ dollar salıwı sha`rt.

**Shiyki zattan (resurstan) u`nemli paydalanıw ma`sesinin`
ekonomika-matematikalıq modelin du`ziw**

Ma`selenin` qoyılıwı. Ka`rxana eki tu`rli o`nim islep shıg`aradı ha`m bul o`nimlerdi islep shıg`arıw ushın u`sh tu`rli shiyki zattan paydalanadı. Shiyki zattan ha`r bir o`nimnin` bir birligin tayarlaw ushın ketetug`in normaları, olardıń zapasları ha`m onimlerdin` bir birligin satıwdan alınatug`in daramatlar to`mendegi tablitsada berilgen.

O`nimnin` tu`rleri	Shiyki zatlardın` zapas mug`darı (sha`rtli birlikte)	Bir birlik o`nimdi tayarlawg`a sarplanatug`in shiyki zat normaları	
		M1	M2
N1	15	2	3
N2	16	1	4
N3	18	3	0
O`nimlerdin` bir birligin satıwdan alınatug`in da`ramat		10\$	5\$

Ma`selenin` matematikalıq modelin du`ziw ushın da`slep biz kelesi bel-gilewlerdi kiritemiz:

M1, M2 - arqalı ka`rxanada tayarlanatug`in o`nimlerdin` tu`rleri;

N1, N2, N3 - arqalı o`nimlerdi tayarlaw ushın jumsalatug`in shiyki zatlardın` tu`rleri ha`m olardıń zapasları;

x1 – belgisiz shama esaplaw protsessinde anıqlanatug`in bolıp, birinshi M1 tu`rdegi tayarlanıwı kerek bolg`an o`nim mug`darı;

x2 – belgisiz shama esaplaw protsessinde anıqlanatug`in bolıp, ekinshi M2 tu`rdegi tayarlanıwı kerek bolg`an o`nim mug`darı.

Tablitsada berilgenlerden ha`m kiritilgen belgilewler ja`rdeminde qoyılğ`an ma`selenin` ekonomika-matematikalıq modelin du`zemiz.

Ma`selenin` ekonomika-matematikalıq modeli to`mendegi ko`riniste boladı:

Sha`rtler qatarları:

$$\begin{aligned} 2 * x1 + 3 * x2 &< 15, \\ x1 + 4 * x2 &< 16, \\ 3 * x1 &< 18, \\ x1 > 0, x2 > 0. \end{aligned} \quad (1)$$

Maqset funksiya. Ka`rxana o`zi o`ndirgen o`nimlerdi bazarda satıwdan en` joqarı payda alıwg`a umtılwı tiyis.

Yag`nıy:

$$Z(\text{payda}) = 10 * x1 + 5 * x2 \quad (2) \text{ en` joqarı ma`nisine iye bolıwı kerek.}$$

Endi ma`seleni sheshiwge o`temiz.

1. Ma`seleni sheshiw ushın, biz da`slep (1) ten`sizlikler sistemasındag`ı ten`sizlik belgilerin ten`lik belgelerine aynaldıramız. Sebebi mektep kursında matematikada oqıwshılar ushın ten`sizlikler sistemasın sheshiw qıyın bolg`anlıqtan.

2. Bul ma`seleni grafikalıq usıl menen sheshiwge boladı.

3. Bul ma`seleni (1) ten`sizlikler sistemasına qosımsha **x3, x4** ha`m **x5** belgisizlerdi kiritiw arqalı ten`sizliklerdi ten`lik belgileri menen alıstıramız. Keyin Simpleks (Jobanı izbe-iz jaqsılaw) usılı ja`rdeminde Beysik algoritim tilinde du`zilgen programma ja`rdeminde elektron esaplaw texnikaları ja`rdeminde sheshimin tabıwg`a boladı.

4. Determinat usılı ja`rdemi menen ma`selenin` sheshimin an`sat esaplawg`a boladı.

(1) – ten`sizlikler sistemasına qosımsha **x3, x4** ha`m **x5** belgisizlerdi kiritemiz. Na`tiyjede biz kelesi 5 belgisizli 3 ten`lemeler sistemasına iye bolamız.

$$2 * x1 + 3 * x2 + x3 = 15, (a)$$

$$x_1 + 4 * x_2 + x_4 = 16, \quad (b) \quad (3)$$

$$3 * x_1 + x_5 = 18. \quad (v)$$

(3) – shi ten`lemeler sistemasındag`ı:

(b) ten`likti 3 –ke, al (v) ten`likti (-1) - ge ko`beytip ekewin ag`zama-ag`za qosamız.

(b) ten`likti 2 –ge, al (a) ten`likti (-1) - ge ko`beytip ekewin ag`zama-ag`za qosamız.

Sonda biz to`mendegi ten`lemeler sistemasına iye bolamız.

$$-2 * x_2 - x_3 + 2 * x_4 = 17, \quad (a)$$

$$x_1 + 4 * x_2 + x_4 = 16, \quad (b) \quad (4)$$

$$11 * x_2 + 3 * x_4 - x_5 = 30. \quad (v)$$

Ko`rip turg`anın`ızday bul (4) – shi ten`lemeler sistemasında **x1** belgisizi tek bir g`ana (b)-ten`lemede bar, al qalg`anlarında jog`alg`an.

Endi (4) – shi ten`lemeler sistemasındag`ı **x2** belgisizdi tek bir g`ana ten`lemede qaldıramız.

Onn` ushın kelesi kombinatsiyalardı isleyimiz:

- (a) ha`m (b) ten`lemelerdi orın almastıramız ha`m **x2** belgisizdin` aldındag`ı (-2) koeffitsientti 1 –ge aynaldıramız. Onn` ushın ten`lemedegi barlıq sanlardı (-2)-ge bo`lip shıg`amız;

$$x_1 + 4 * x_2 + x_4 = 16, \quad (a)$$

$$x_2 + (1/2) * x_3 - x_4 = 17 / 2, \quad (b) \quad (5)$$

$$11 * x_2 + 3 * x_4 - x_5 = 30. \quad (v)$$

na`tiyjede biz (5) – shi tu`rdegi ten`lemeler sistemasına iye bolamız.

- (b) ten`lemeni (-4) – ke ko`beytip (a) ten`lemege ag`zama-ag`za qosamız;

- (b) ten`lemeni (-11) – ge ko`beytip (v) ten`lemege ag`zama-ag`za qosamız, sonda biz to`mendegi

(6) – shi tu`rdegi ten`lemeler sistemasına iye bolamız.

$$x_1 + x_3 - 3 * x_4 = -18, \quad (a)$$

$$x_2 + (1/2) * x_3 - x_4 = 17 / 2, \quad (b) \quad (6)$$

$$(11 / 2) * x_3 - 8 * x_4 - x_5 = (-127 / 2). \quad (v)$$

Endi (6) – shi ten`lemeler sistemasındag`ı **x3** belgisizdi tek bir g`ana ten`lemede qaldıramız.

Onn` ushın kelesi kombinatsiyalardı isleyimiz:

- (v) ten`lemeni (11/2)-ge barlıq ag`zaların bo`lip shıg`amız ha`m kelesi (7) – shi ten`lemeler sistemasına iye bolamız.

$$x_1 + x_3 - 3 * x_4 = -18, \quad (a)$$

$$x_2 + (1/2) * x_3 - x_4 = 17 / 2, \quad (b) \quad (7)$$

$$x_3 - 44 * x_4 - (11 / 2) * x_5 = (-1397 / 4). \quad (v)$$

- (v) ten`lemeni (-1) –ge ko`beytip (b) ten`leme menen ag`zama-ag`za qosamız.

- (v) ten`lemeni (-1) –ge ko`beytip (a) ten`leme menen ag`zama-ag`za qosamız ha`m kelesi (8) – shi tu`rdegi ten`lemeler sistemasına iye bolamız.

$$x_1 + 41 * x_4 + (11 / 2) * x_5 = 1469 / 4, \quad (a)$$

$$x_2 + (1/2) * x_3 - x_4 = 17 / 2, \quad (b) \quad (8)$$

$$x_3 - 44 * x_4 - (11 / 2) * x_5 = (-1397 / 4). \quad (v)$$

(8) – shi ten`lemeler sistemasındag`ı **x1, x2, x3** – belgisizlerdin` aldındag`ı koeffitsientleri 1 –ge ten`bolg`anlıqtan, bul belgisizlerdin` koeffitsientlerinen du`zilgen sanlı vektor «**birlik**» vektorlardı du`zedi.

Sonlıqtan bul belgisizlerdi sistemadan waqtınsha alıp taslaymız ha`m kelesi (9) – shi tu`rdegi ten`lemeler sistemasına iye bolamız.

$$41 * x_4 + (11 / 2) * x_5 = 1469 / 4, \quad (a)$$

$$x_4 = 17 / 2, \quad (b) \quad (9)$$

$$- 44 * x_4 - (11 / 2) * x_5 = (-1397 / 7). \quad (v)$$

Ko`rip tursız biz **x4** ha`m **x5** belgisizlerge baylanıslı 3 ten`lemeler sistemasına iye boldıq. Bul ten`lemeler sistemasının` an`sat sheshimin tabıwg`a boladı.

(9) – shı ten`likten paydalanıp  $x_4$  – tin` ma`nisin (a) yamasa (v) ten`lemege aparıp qoysaq, biz x_5 – tin` ma`nisin taba alamız.

$$41 * x_4 + (11/2) * x_5 = 1469/4, \text{ bunnan}$$

$$41 * (17/2) + (11/2) * x_5 = 1469/4,$$

$$(11/2) * x_5 = 1469/4 - 41 * (17/2),$$

$$(11/2) * x_5 = (1519/4),$$

$$x_5 = (1519/4) / (11/2),$$

$$x_5 = 1519/22.$$

Aling`an  $x_4$  ha`m x_5 belgisizlerdin` san ma`nislerin (3) –shi ten`lemeler sistemasına aparıp qoysaq, biz to`mendegige iye bolamız.

$$2 * x_1 + 3 * x_2 + x_3 = 15, \quad (a)$$

$$x_1 + 4 * x_2 + 17/2 = 16, \quad (b) \quad (10)$$

$$3 * x_1 + 1519/22 = 18. \quad (v)$$

(10) – shı ten`lemeler sistemasınan  $x_1$  –din` ma`nisin an`sat tabamız.

$$x_1 = 18 - 1519/22 = 26449/22.$$

$$x_1 = 26449/22.$$

Bul ma`nisti (b) ten`lemedegi x_1 –din` ornına aparıp qoysaq ha`m esaplaw ju`rgizsek.

$$x_1 + 4 * x_2 + 17/2 = 16,$$

$$26449/22 + 4 * x_2 + 17/2 = 16$$

$$4 * x_2 = 16 + 17/2 - 26449/22$$

$$4 * x_2 = 25910/22$$

$$x_2 = (25910/22) / 4, \text{ bunnan } x_2 = 25910/48 \text{ anıqlanadı.}$$

Tabılğ`an  $x_1$  ha`m x_2 belgisizlerdin` san ma`nislerin (10)–shi ten`lemeler sistemasındag`ı (a) ten`lemege aparıp qoysaq ha`m esaplaw ju`rgizsek.

$$2 * x_1 + 3 * x_2 + x_3 = 15,$$

$$2 * 26449/22 + 3 * 25910/48 + x_3 = 15$$

$$x_3 = 15 - 2 * 26449/22 - 3 * 25910/48$$

$$x_3 = 70554/176$$

Na`tiyjede biz kelesi sheshimlerdi aldıq: $x_1 = 1202,2$; $x_2 = 539,7$; $x_3 = 372,4$.

Bul aling`an  $x_1$  ha`m x_2 belgisizlerdin` san ma`nislerin (2) –shi maqset funktsiyag`a aparıp qoysaq ha`m esaplaw ju`rgizsek, onda to`mendegige iye bolamız.

$$Z(\text{payda}) = 10 * x_1 + 5 * x_2 = 10 * 1202,2 + 5 * 539,7 = 39007$$

Ma`selenin` sheshimi. Egerde ka`rxana shiyki zatlardan u`nemli paydalanıp birinshi o`nimnin` mug`darın  $x_1 = 1202,2$  birlikke, ekinshi o`nim mug`darın  $x_2 = 539,7$  birlikke jetkerip olardı bazarda satsa, onda ol 39007\$ dollar payda ko`redi.

PAYDALANIWǴA USINILATUG`IN A`DEBIYatLAR:

1. Abdraxmanov K.X. Personalni boshqarish. T., 1998.
2. Valijonov R., Kobulov O. Menedjment asoslari T., «Universitet», 1997.
3. Gulyamov S. Osnovi sovremennogo menedjmenta T., 1998.
4. Dodoboev Yu., Pobedina M. Mirovaya ekonomika. Fergana 1996.
5. Ibragimov M., Kayumov G., Abdullaev E. Mikroekonomika. T., 1999.
6. Kadırov A., Saidkarimov M. i dr. Ekonomicheskaya teoriya T., 1998.
7. Mayk X. Meskon i dr. Sovremenniy biznes. M., «Respublika», 1995.
8. Makkonel K.R. Mikroiqtisodiy statistika. Moskva, 2001.
9. Makkonel K. Mikroiqtisod. Moskva, 2001.
10. Meskon M. Osnovi menedjmenta. Moskva, 1995.
11. Murakaev I.U., Sayfnazarov I.S. Menedjment asoslari, T., 1998.
12. Nazarbaev O. Menedjment tiykarlari. No`kis, «Bilim», 1995.
13. Rasulov M. Bozor iqtisodiyoti asoslari. T., «Wzbekiston», 1999.
14. Tajiboeva D. Iqtisodiyot nazariyasi. T., «Sharq» 2003.
15. Ulmasov A. Iqtisodiyot asoslari T., «Mehnat» 1997.
16. Chepurina M., Kiselevoy E. Kurs ekonomicheskoy teorii. Kirov, «ASA» 1999.
17. Sharifxudjaev M., Abdullaev E. Menedjment (darslik), T., 2001.

OQIWLIQLAR:

1. Bankrotstva. Moskva, «PRIOR» 1998.
2. Gulyamov S.S. Proektniy analiz investitsii. T., 1995.
3. Gulyamov S.S. Investitsiyalarning loyihaviy taklili. T., 1998.
4. Markova O.M., Saxarova L.S., Sidorov V. Kommercheskie banki i ix operatsii. M. «Banki i birja», 1995.
5. Markor`yan E.A., Gerasimenko G.V. Finansoviy analiz M., 1997.
6. Matekeev A.K., Matekeev J. Bazar ekonomikasına kirisiv. No`kis, «Bilim», 1998.
7. Nasratdinova M., Axmedov O. Biznes strategiyasi. T., «Shark», 1996.
8. Sitmuratov T., Ismaylov K., Bayjanov S., Seylbekov B. «Basqarıw esabı» kursı boyınsha a`meliy jumıslardı orınlaw ushın metodikalıq qollanba. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 2002.
9. Ubaydullaev K. Mikroekonomika. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1999.
10. Umarov K. i dr. Iqtisodiyot nazariyasi. «Universitet», T., 2002.

MAZMUNI

I. Isshi oqıw da`stu`ri	3
I I. Mikroekonomika ha`m makroekonomika pa`ninen talabalar ushın qısqa lektsiya teksti.....	3
1. Pa`nnin` mazmunı, maqseti ha`m ilim sıpatında payda bolıwı	14
2. Talap ha`m usınıs toplamı	18
3. Tutınıwdın` Keynslık funktsiyası. Amanat funktsiyası. Investitsiyalıq talap funktsiyası	18
4. Makroekonomikalıq mashqalalar. Ekonomikalıq aktivliktin` uzaq mu`ddetli tendentsiyaları. Ekonomikalıq tsiklller	23
5. Miynet bazarı. Jumıssızlıq	29
6. Tiykarg`ı makroekonomikalıq agregatları. Bas indikatorlar arasındag`ı o`z-ara baylanıs	32
7. Milliy schetlar sistemasının` tiykarg`ı indikatorları arasındag`ı o`z-ara baylanıs.	34
8. Inflyatsiya	40
9. O`tiw da`wiri ekonomikasındag`ı makroekonomikalıq siyasat	43
10. Firmalar ha`m olardıń bazar ekonomikasındag`ı roli	48
I I I. Mikroekonomika ha`m makroekonomika pa`ninen talabalar ushın TEST	58
IV. A`meliy sabaq o`tiw protsessinde talabalarg`a ekonomikalıq ma`selelerdi sheshiw u`lgileri.....	62
Paydalanıwg`a usınılatug`ın a`debiyatlar	69

Du`ziwshiler: O.Torebaev, P.Xojalepesov, K.Qalenov

*Mikroekonomika ha`m makroekonomika pa`ninen
Geografiya ha`m ekonomikalıq bilim tiykarları qa`nigeligi talabalarına sessiya
aralıq wazıypaların orınlaw ushın
oqıw-metodikalıq kompleks*

**Oqıw – metodikalıq kompleks A`jiniyaz atındag`ı No`kis ma`mleketlik
pedagogikalıq institutı ilimiy-metodikalıq ken`esinin` 14 – noyabr` 2008 – jılg`ı №1
protokolı menen baspadan shıg`arıwǵa usınıs etilgen.**

Tex.redaktor U.B. Balıмова

Korrektor A.Sarıbaeva

Operator N.Nısanbaev

A`jiniyaz atındag`ı NMPI redaksiya-baspa bo`limi

A`jiniyaz atındag`ı NMPI kishi baspaxanasında basılǵan. 2009 j.

Buyırtpa № 0020. Nusqası-100 dana. Formatı 60x84.

742005, No`kis qalası, A.Dosnazarov ko`shesi, 104. Reestr №